

«Шын» солуннуң редакциясының чогаадыкчы коллективининг кожууннарже ээлчеглиг үнүүшкүнү-биле Тес-Хем кожуунда келгени-вис бо.

Самагалдай суур 1763 чылда
езилеттинген, оон бээр 250 чыл
кен болгай. А Кызыл — Тыва
т Республиканың төвү — найы-
талы кылдыр чүгле 1923 чылдың
ы 25-те чарлаттыгган. Ындыг
ганда Самагалдай мугур (1763-
3) 160 чыл дургузунда Тыванын
ысычалы болган. Самагалдайга
аның баштайгы хүрээзи 1773
да туттунган, «ону шажын-
үлгелиг кижилер чоннуң улуг
ырлалы-биле каттай демдег-
турар» деп Кара-Күске Чооду-
«Мөгөйиг» деп номунда айыт-
А Тес-Хем кожуун 1923 чылда
устунган.

Каш-ла ай эрткенде, 1924
дың февраль 21-де, Тес-Моол
уунуң (архивте ындыг) дар-
ы Хүн-Ноян Соян Далаа-Сүрүң
Н ТК-же бижи́к чоруткан. Ол
ийин төөгүчүвүс Юрий Аран-
1990 чылдың март 28-теги
нда» бижээн. Кожуунувустуң
тайгы удурткучузу кым турга-
дэрзи моон илден.

жоюуннары кезип чорааш,
тукчуларның болгаш чуртта-
чоннуң ажил-ижин, амыдырал-
талгазын бетинде чораан ко-
ннар-биле ала-чайгаар деңней
Тес-хемчилерниң, бо чылын
публиканың малчыннар байыры
— Наадым бо кожуунга бо-
ннан ийикпе азы юбилейлиг
ынга белеткел ажилдары чоруп
ырдан бе, хей-аэды бедик,
тукчуларның ажил-херээниң
чыгып турары илдең болду.
ышка чырык, чараш сактыыш-
нар Чыргаланды суурда
ранчын аттыг музейге аалдап
ааныыстан артып кагды. База
ышкаш күрүнениң унитарлыг
үрүлгези «Чодураа» бар-дыр,
ы үениң негелдезинге дүүштүр
илдал турары бүдүргөн бараан-
ындан илдең болду. Ооң удур-
узу чаа үениң технологтуг арга-
-биле ажилдап бирил Байлак
ек-Байыровна Сарыгларны
деглекедим.

Тес-Хем кожууннун чагырга
тазы Юрий Давааевич Тын-
биле ужуражып, кожууннун
ламыдыралының дугайында
ка чугааны кылдым.

«Чаңгыс суур — чаңгыс үрүлгө» телевизилеге хамааттыр силерниң кожуундан адыг бүдүрүлгелер тускай ылар демдектиг (бренд) болууга идегээр силер? Кандыг үрүлгөңерни колдадып урул?

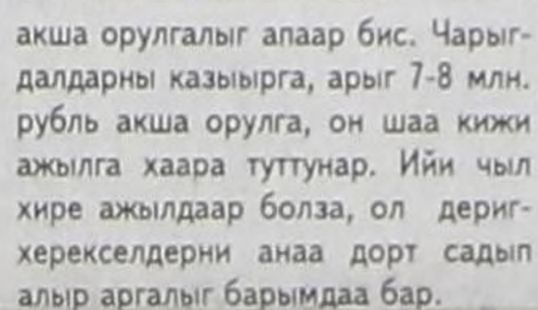
Бирээде, КУБ «Чодурааны»
алап болур мен. Чүгө дизе, май
е, Сүбедей спорт өргээзинге
3 чылдың кол сорулгазы Тыва
убликаның Баштыңы — Чазаа-
Даргазының Айыткалы-биле
танып эгелзэн «Чаңгыс суур —
ыс бүдүрүлге» төлөвилелдин
тишилге делгелгениң түңнел-
и-биле, хымыска бир дугаар
ификал алган улус бистер бис.

Арткан сүттен кылган продукция-
ның сертификадын дужаапкан бис.
Анализтер бо айның дургузунда
болу бээр. Ынчангаш Тес-Хеминиң
хымызы чаагай деп чүвени салбас
деп бодап турар бис. Оон ыдай
Моолда чурттап чоруур тыва өг-бу-
лелер-биле быжыг харылзаа тудар
деп бодап турар бис. Оларның
кылган хымызы белен ажывас, оон
чажыдын билип алыксап тур бис.

Ийде, база бир делгелге эки түңнелдиг болган Ар-Эрик суурдан эзер-чүгөн, сыдым кылып турар улус бар. Эрзинге презентация кылып чорувуста, Чазак Даргазы Шолбан Валерьевич ону оزالап деткээн. Бирээде, сыдымның шынары дыка эки. Ийде, ол сыдым бүдүрүп турар кижиниң идеязы дыка солун: бичии оол 3 харлап турда, аңаа ойнаарак белекке бээр эвес, тыва чаңчыл езу-гаар ойнаар бичии сыдым кылып бээр. Оон 7 харлыг апарганда, эр кижиге бээр белек — бызаа ыдар, хой сүрер сыдым, кажан эр бооп 18 харлыг апаарга, езулук чыгыч эр кижиниң сыдымын белекке бээр. Бо бүгүнү ап көөр болза, эр кижини езу-чаңчылдарга өөредиринге, ооң эр бүдүжүн хевирлээринге улуг салдарлыг боор. Ынчангаш Чазак Даргазы бо ажилды бедии-биле үнелеп көргөн. Бир дугаар республика делгелгезинге сыын кежинден кылган сыдымы-высты Шолбан Валерьевич садып алган чүве. А инек кежинден болгаш буга кежинден кылып каан сыдымны Саха-Якутияның Парламентизиниң оралакчы даргазы садып алган. Ол черниң улузу дыка сонууругаар, сыдымның шынарын кайгап ханмас боор чорду.

Үште, Кызылда тууйбу (кирпич) өртзэ улуг, 15-17 рубль чедип турар. Черногорск, Абакандан эккэзрге оон-даа аартай бээр, 18-20 рубль чедер. Берт-Даг биле Чыргаландының баазазында тууйбу кылыр бүдүрүлгө бар. Берт-Даг оолдары делгелгеге киришкен. Боттарының чогаадып кылган тууйбу өрттедир печкага холу-биле кылган тууйбуларын делгелгеге алып, бүдүрүлгө бедик үнелелди алган. Ычангаш оларга мини-станоктар садарына дузалажырын өөренип, көрүп турар бис. Аңаа херек дери-херекселдернин өртзэ 10 хире млн. рубль болуп турар. Бир эвес садып алып болзувусса, бүдүрүлгө 12 хире кижжи ажылдаар. Дой-довурактын сертификатын эртип алган бис, ам чүгүлө бүдүрүп тывар черчиг лицензиязын, аңаа турар күштүг техниктиг машиналарын садып эгелэй бээр бис.

Дөрте, оон ыңай бисте ам элбек акша ажылдап алыр бир арга — сиген шөлдери. ССРЭ үезинде, хөй малдыг үеде, республиканың чартыы безин Тес-Хем кожуундан сигеннеп турган. Бүлчүңгаш ам бистер 5 млн. 226 млн. рубль дериг-херекселдерин садып алыр ужурлуг бис: тракторлар, сиген кезер, бөлөр, тырыыр машиналар дээш, оон-даа өске. Бир эвес садып алыр болзувусса, бир чылдын, бир сезонун ажылдаарывыска, барык-ла 10 млн. рубль

Бо чылын бир аядар төвөлелелвис КУП «Чодураага» сүт хүлээп алыр пункт аядар деп турар бис. Келир чылын сүт аймаандан кылган продукцияны хаптап, савалап эгелей бээр. Ол ышкаш Самагалдайга сүт кухня-зы аядар деп планнап турар бис, база ол-ла төвөлелелдин иштинден.

Беште, Ү-Шынаада шаанда,
«Таңды-Сыны» совхозунун үе-
зинде-ле, артып калган ангор өшкү-
лер бар. Ол-ла черден ийи хир-
кижини өөренир кылдыр шилип
алган бис. Үстүндө дөмдөглэмин
делгелге үзүндө Улуг-Хемнин
Эйлиг-Хемден малчыннар-биле ду-
гуржуп алган турган бис. Шуур-
макта ыяштан кылыглар кылып
бүдүрүлгө тургузуп турар бис. Ону
Тывада бир билдингир сайгарлык-
чывыс Роберт Дөрмеевич Дорж-
бисти деткип кылып эгелзэн. Ында
пилорамалары садып эккелген.
Оон ыяш кылыглары хүлээп-саарар
пункт тургузар, аңаа пилорамага
үндүргөн дилиг материалдары-би-
ле кылган бичин бажынчыгаштар,
дача бажынчыгаштарын, кажаа-хо-
раа-лаа садып ал болур.

— Республика деңнелинге
Адалар чыыжыга эр кижиниң
сагып чоруур дүрүмнерин ху-
лээп алган болгай. Силерниң бо-
далыңар-биле, езулуг эр кижиниң
мезү-шынары кандыг болур
ужурлугул?

— Шолбан Валерьевичиниң бо эгелеп каан эгелзэшкени дыка улуг салдарлыг болган. Бистин кожуунга база чыышты кылгаш, организация, суур бүрүзүнге аңгы-аңгы чөвүлелдерни тургузувус. Суур бүрүзүнүн баштыңнары соңгуттунган. Мээң бодалым-биле, эр кижии көскүлөң болбас ууржулуг. Удуртукчу эр кижии көрүнчүк дег көскү, арыг, үлгерлиг, көргүзүлгү болур. Бичии кижини чажындан кижизи-

дип, тыва чаңылдарга чаңчыкты-
рар. Көдээ черге эр кижии кандыг
боор? Бир дугаарында кадык
боор, ажилгыр, каң кадык, иштики
байдалы-биле мөге-шыырак боор
үжүрлүг.

— Амгы үеде чүү деп номну номчуп тур силер?

— Сөөлгү номчааным Чингис-Хаан дугайында Калашниковтуң «Жестокый век» деп номга дыка ынак мен. Ол номда полководчуларныкы ову-хевирин дыка сонуургаар мен. Бо амыдырал-биле деннээрге, дыка ырак-даа болза, амгы удуртукчу эр кижиге эң-не кол чүве, соонда кымны арттырып каары. Тыва улустуң чугаазындан «Ыңыржак эзерниң адаанда кандыг-даа мал чоруур, самдар тоннуң иштинде кандыг-даа мөгө чоруур» дээр болгай.

— Юрий Давааевич, делегей чергелиг болгаш Россияда политиктерден кымны хундүлээр силер?

— Политиктер аразындан В. Путинни езулуг туруштуг эркини кылдыр көөр мен, а маадырлар аразындан Сергей Шойгуну амгы үениң Сүбедейи деп болур. Чазак-чагырга талазындан бир дугаар улуг шаңналым Күрүң Думазының Хүндүлел бийи-биле шаңнатканым.

Чүнү күзеп турар сен дээр болза, кырывайн тургаш, малчынназымза деп бодап чоруур мен. Чүгө дээрге тываларга эн-не хүндүткелдиг кижы — мурнакчы, муңчу малчын-дыр. Малчын боор таарымчалыг байдал бар-дыр.

— Юрий Давааевич, Тес-Хемниң юбилейлеринге тураскаа-дып, Наадымны маңаа эрттирер деп турар. Юбилей хемчеглеринге кандыг белеткел ажылдары чоруп турарыл?

— Бо чылын Тес-Хем кожууннун тургустунганындан 90, Самагалдай-ның 250 чыл ою, Самагалдай хүрээзинин тургустунганындан 240 чылы. Ол юбилейлерниң канчаар, кандыг барымдаалардан тытып келгениниң дугайында эртем-конференцияны эртирген бис. Аңаа Тываның шупту ат-алдарлыг эртемденнери киришкен. Ниити-

зи-биле 10 хире эртем-шинчилел
ажылдарын таныштырган.

Бир дугаарында чүнү кылып эгэлзэн бис, «Тыва – арыг-сиглигниц девискээри» төлөвилелге киржи, кожуун чергелиг мөөрей чарлаан бис. Ооң шаңналы 50 муң рубль акша. Самагалдайны долгандыр боктарны арыглап эгэлзэн бис. Бүдүн кожуун бо мөөреиде киржип турар.

Наадымның белеткел ажылы-
га Тес-Хемниц кирер адресин орук
аксында кылып эгелээн. Бай-Дагда
арт кырын, Калдак-Хамар иштин-
де тураскаалдарны чаартып, ында
чаламалар азып турар ыяштарны
арылгааш, баганалар тургузар. Ки-
жилерге эптинг байдалды тургузуп
бээр бис.

Ол хамык аялдарны Тес-Хемниң алдарлыг чурукчулары, культура аялдаркылары кылып турар. Тыва Республика чаргелин меерей чарлаар болза, хөй акша үнөр. Ынчангаш бодувустуң кожунуууста хоочун, аныяк-даа чурукчулар бар. 100 ажыг аялдар эскизтери, макеттери аразындан шилип тур бис. Хөй акша-даа үндүрбээн бис, тес-хемчилернин боттарының көдүрлүүшкүни биле бүдө бээр.

Бо айнып 30-нч хүнүндө республиканың хөгжүм-шин театрына «Сагагалдай сайзыра-ла!» Тес-Хем кожуун делгере-ле!» деп байырлыг концертин көргүзөт бис. Тес-хемчилеринч бүдүрөн продукциязынч делгелгезин база бараалгадыр бис. Наадымның бюджетте кирген акшазы дээрге-ле, малчыннарның шаңнал-макталы, айт чаружы, мөгө хуржи дээш, көрдүнуп каан. А бистин талавы-стан айт чарыштырар шөлдү бет-леткеп бээр бис, арт кырынга өг-хоорайжыгажын, хүреш үезинде олурар черлер, сценаны кылып бээр бис.

— Боттарының күзели-биле дузазын чедирер деп турар улус бар бе?

— Ак сеткили-биле дуза чедирер деп турар улус хөй. Тес-Хем кожууннун хоочуннарының дугайында номну ТКУ-нун башкылары белеткеп бээр деп турар.

Инна ДАМБА-ХУУРАК.

Хүннүң медээлери

Сыын ажил-агыйын сайзырадыры-биле

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун чалааны езугаар Алтай Республиканың көдээ ажил-агый сайыды Сергей Огнев бистин республикага ажилчын аян-чоруун кылдып кээп чораан.

Оон келген чылдагааны — сыын ажил-агый дээн ышкыш экономиктиг улуг ажыктыг адырны республиканың девискээринге катап сайзырадырынга деткимчени көргүзери. Эм шынарлыг сыын мыйызын, эки этти, үнелиг кешти болгаш өске-даа чүүлдерни алыр арганы тыпсыр сыын болгаш иви ажил-агыйын сайзырадыр ажил Алтайда дыка хөй чыл дургузунда уламчылап келген. Амгы үеде мыйыс бүдүрер сыын ажил-агыйы Алтай Республиканы Россия Федерациясында мурнуку одуругже үндүргөн. Амгы үеде ында бир чүс ажыг көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери сыынны өстүрүп турар.

Амгы сайыт, ветеринария эртем-неринин кандидаты Сергей Огнев ол адырга хөй чыл дургузунда ажилдап келген. Ук республиканың чазак ол ажил-агыйы сайзырадыр талазы-биле үр хуусаалыг экономиктиг политиканы чорудуп турар. Тыва база сыын өстүрер талазы-биле ажилды чорудуп келген, оон продукциязын 19 чүс чылдың төнчүзүндө, 20 чүс чылдың эгизинде Кыдатче чору-

дуп турган.

Совет үеде Би-Хем кожуунун девискээринге биче эвес сыын ажил-агыйы ажилдап турган, ол рынок экономиказының чылдарын-да шыдажып үнерин оралдашса-даа, күш четпейн барган, хоозураан. Амгы үеде республика Баштыңы Шолбан Кара-оол ол адырны катап тургузар, эрткен үениң дуржулганын ажыглаар болгаш, Алтайда өнүктүрүң арга-сүмезинге даяныр сорулганы салган. Сыын ажил-агыйын хөгжүдөр чорук база бир чугула адыр — туризмни сайзырадыры-биле сырый холбаалыг деп, Чазак Даргазы санап турар. Туризмге эмнелге-кадыкшыдылга технологияларын ажыглавышаан, мыйысты садып-сайгарар сорулга база күүсеттинер.

Тываның удуртукчузунун дилээн хүлээп алгаш, кожа республиканың төлээлери маңаа кээп, Каа-Хем кожуунга четкенер. Олар сыын адырын сайзырадырынга тааржыр ийи шөлчүгөшти шилээннер. 50 баш сыын турар черни күрүнениң аңгы-аңгы ажил-агыйы турар Биче Хоптонун шынаазына тургузуп болур, а ийигизин—Тыва-респотребсоюзтун дыштанылга баазасы тургустунган Аңчыл деп черге. Сергей Огневтун санап турары-биле алырга, ол черлерде арыг агаар, одар-белчир четчир.

Тиилекчилер болганнар

Уксаалыг хойнун болгаш өшкүнүң Сибирь — Ыраккы Чөөн чүк Х делгелгезинге бистин республиканың «Бай-Хөл» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативи (Эрзин кожуун) биле «Ооруг» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативи (Бай-Тайга кожуун) тиилекчилериниң санынга кирген.

Чыл санында болуп турар ол делгелге ажилын июнь 17-де, Читага дооскан. Аңаа болган делгелгеге бо чылын Россия Федерациязының алды субъектинин—Алтай, Хакасия, Тыва, Бурят республикаларын, Алтай болгаш Забайкалье крайларын — 37 уксаажыдылга ажил-агыйлары киришкен. Олар хойнун 12 аңгы, өшкүнүң 3 аңгы уксаазын, нитизи-биле 300 ажыг баш малды эккелгенер.

Россия Федерациязының Көдээ ажил-агый ямызының шаңналы — «УАЗ-патриот» деп автомобильди Забайкалье крайның Агинск районунун «Цокто-Хангил» ажил-агыйы чаалап алган. Забайкалье крайның губернаторунун шаңналы «Шевроле-Нива» Бурят Республиканың Джидин районунун «Боргойский» уксаажыдылга заводунга барган. Хой ажилының ийиги чергениң дипломнары-биле Хакасия, Алтай республикаларын ажил-агыйларындан аңгыда, Тываның «Бай-Хөл» бүдүрүлгө кооперативи шаңнаткан. Өшкү ажил-агыйына үш мурнакчы болган ажил-агыйларын бирээзинге Бай-Тайганың «Ооруг» көдээ ажил-агый бүдүрүлгези кирген. Оон аңгыда хүлер болгаш мөңгүн медальдар-биле уксаалыг хой өстүргөн чемпионнар база шаңнатканнар.

Виталий ЯКОВЛЕВ: «Наркотикке удур демиселге Тыва улуг чедишкенин болуп турар»

Ындыг үнелелди республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун удуртулгазы-биле эрткен наркотикке удур комиссияның ээлчеглиг хуралына берген.

Оон ажылынга наркотикке удур күрүнө комитетинин аппаратының удуртукчузунун оралакчызы — Сибиринин федералдыг округунда эргелел начальниги, полицияның генерал-лейтенанты Виталий Яковлев киришкен. Ол хуралдың соонда, республика Баштыңы Шолбан Кара-оол биле генерал Виталий Яковлевтин ужуражылгасы болган. Аңаа Тывада болгаш Сибиринин өске регионнарында наркотик аймааның негептер турарынын, ол хоралыг чорукту чайладырынын талазы-биле санал-онал солчулгазы болган.

Наркотик аймаан негептердир чоруктарга удур демиселге Тыва сөөлгү чылдарда көскү чедишкенин чеди алган дээрзин республиканың наркотикке удур комиссиязының кежигүннеринге

Бистин корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Медицина ажилдакчыларының хүнү-биле Тыва Республиканың кадык камгалал ажилдакчыларын шаңнаар дугайында

Кадык камгалал адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КАДЫК КАМГАЛАЛЫНЫҢ АЛДАРЛЫГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ» атты «Медицина-социал экспертизаның Тыва Республика талазы-биле кол бюрозун» федералдыг казна албан черинин удуртукчузу-кол эксперт Лариса Чадамбаевна СПИРИДОНОВАга тыпсыр.

Кадык камгалал адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫ — ЧАЗАА-

«Хөөмей — Төп Азияның улустарының культуразының онзагай эртинези» деп улустар аразының этномузыка симпозиумунун киржикчилерин Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаар дугайында

Хөөмейни сайзырадыр болгаш негептердинче угланган идекейлиг эртем шинчилелдери болгаш улустар аразында найыралчы болгаш культурулуг харылзааларга кириген улуг үлүү дээш ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ «ШЫЛГАРАҢГАЙ КУШ-АЖЫЛ ДЭЭШ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ Американың Каттышкан Штаттарының «Дартмаус» колледжинин башкызы Теодор Крейг ЛЕВИННИ шаңнаар.

Тыва улустун аас чогаалын болгаш хөөмейни сайзырадырынга болгаш негептердинче ачы-хавыязы болгаш хууда үлүг-хуузу, чедишкенин чогадыкчы

НЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ХҮНДҮЛӨЛ БИЖИИ-БИЛЕ Тыва Республиканың кадык камгалалының «Кызыл кожуун» төп эмнелгези» күрүнениң бюджет албан черинин фтизиатр эмчизи АМУ-ДАРЬЯ ОЮНОВНА АРТЫНАН

Тыва Республиканың кадык камгалалының «Республиканың психиатрия эмнелгези» күрүнениң бюджет албан черинин кол эмчизи Снежана МАЛЫЧЕВНА ДҮКТЕН-ООЛДУ

Тыва Республиканың кадык камгалалының «Каа-Хем кожуунун» төп эмнелгези» күрүнениң бюджет албан черинин улуг эмчи сестразы Людмила ГРИГОРЬЕВНА ТРУНОВНА шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 14

№ 117

ажылы дээш «ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУСТУ ХӨӨМЕЙЖИЗИ» атты уран чүүлүн хоочуну СЕНДЮРИОН Санчьевич Монгушка тыпсыр.

Хөөмей уран чүүлүн өзүп орап салгалды өөрдиринге ачы-хавыязы болгаш чедишкенин чогадыкчы ажылы дээш ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫ — ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ХҮНДҮЛӨЛ БИЖИИ-БИЛЕ уругларның немелде өөредилгезин «Мугур-Аксының уругларның уран чүүл школазы» муниципалдыг бюджет өөредилге албан черинин сыг хөөмей класының башкызы Дугул-оол Хертеков ЧАМБАЛДЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай

2013 чылдың июнь 14

№ 118

Тыва Республиканың девискээринге суглуг черлерге кижилериниң айыыл чок чоруун айын эрттирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

2013 чылдың июнь 14 №201-р Кызыл хоорай

1994 чылдың декабрь 21-де № 68-ФХ «Агаар-бойдустун болгаш технологтуг онза байдалдардан чурттакчы чоннун болгаш девискээрлерин камгалалының дугайында», 2003 чылдың октябрь 6-да №131-ФХ «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын органиастаарының ниити принциптерин дугайында» федералдыг хоойлуларга, 2007 чылдың июль 14-те № 738 «Тыва Республикада суглуг черлерге биче хемчээлдиг хемелерин эжиндирерин болгаш сугга кижилерин амы-тынының камгалалының дүрүмнерин бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның доктаалыга дүүштүр суглуг черлерге кижилерин айыыл чок чоруун камгалал күштерин болгаш дериг-херекселдерин белинин деңгелин бедидер сорулга-биле:

1. 2013 чылдың июнь 15-тен июль 15-ке чедир Тыва Республиканың девискээринге суглуг черлерге кижилериниң айыыл чок чоруун айын эрттирер.

2. 2013 чылда сугга айыыл чок чоруктуң айын эрттирер турар үеде Тыва Республиканың девискээринде суглуг черлерге кижилериниң айыыл чок чоруун болгаш амы-тынының камгалалын хандырап талазы-биле

хемчеглериниң планын бадылаар.

3. Суглуг черлерге айыылдыг болушкуннар болгаш кижилериниң сугга дүжүп өлүр чоруун чайлаш талазы-биле хемчеглерни боттарының девискээрлерин ап чорударын Тыва Республиканың муниципалдыг йоннарының тус чер бот-башкарылга болгаш хоорай округтарының органдарына саналдаар.

4. Тыва Республиканың девискээринге хамаат камгалал адырының ажил-чорудулганын хандырап, ол байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлер камгалаар болгаш суглуг черлерге камгалал талазы-биле агентилел массалыг информация чепсектери дачыштыр суглуг черлерге айыыл чок чоруун чурттап чонга тайылбырлаарын органиастаар.

5. Бо айтышкынның күүселдезинин хыналдазы Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчы В.М.Бартына-Садыга дагзыр.

6. Бо айтышкынның «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

ЧАНГЫС ААЙ ХЕПТИГ БООР

ТР-нин Чазаның

Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путин өөреникчилерге чаңгыс аай хепти (форманы) кедирерин девискээрлерин удуртукчуларынга саналдаан.

Республикаларның школаларыга форманы кириеринин дугайында айтырыгы Тываның Чазаның Даргазының оралакчы Анатолий Дамба-Хуурактын эрттирген хуралына чугаалажып көргөн. Школачы формага чижек негелделерни бадылаар Тыва Республиканың Чазаның доктаалының төлөвилелин хуралдың киржикчилери деткээн. Школачы форманы Тываның школаларына кириеринин кол сорулгалары — шыдалдыг болгаш чединмес чуртталгалыг өг-бүлелерин уругларын аразында каракка көскү ылгалды эскертинмес болдураары, национал болгаш шажын-чүдүлгө үнденинне өөреникчилер аразына тыптып кээр чөрүлдээлери болдурбазы.

Республикада 173 школаларга чаңгыс аай форма хепче бо чылдың сентябрь 1-де шилчир деп план-

нап турар. Форма өөренирде кедер, байыр-чыскаага кедер болгаш спортчу — үш аңгы хевирлиг болур. Нарын айтырыг — форма хепти садып алырынга, даргадырынга акша-хөреңгиниң чедишпези. Эң ылаңгыя көдээ школаларда, ында өөренип турар оолдар уругларның ада-иезинде акша-төгерики дыка кызыл. Чединмес чуртталгалыг өг-бүлелерин уруг-дарыныга форма садар азы даарадыр акшаны кайын тай алырыл? Ындыг өг-бүлелерин өөреникчи уруг-дарының саны 10 муң ажыг. Форманың ортумак өртү 2 600 рубль — чединмес чуртталгалыг өг-бүлелерин уруг-дары өөреникчилерге форма садып бээрине 28,2 миллион рубль херек. Оон 2 миллион рубль ажыг хирезин өөредилге ямызы үндүрүп бээр, артыканын «чартыктажып октажыр» арга-биле чыыр деп турар. 50 хуузу — ада-ие, 50 хуузу — муниципалдыг бюджеттер болгаш деткикчилер. Чылдың-на эрттир турар «Школаже баарыга дузалажыңар!» акция угуру-дузалыг апаар чадавас. Өскүс болгаш ада-иениң азыралы чок арткан 824 уруглар күрүнө өөредилге албан черлеринде өөренип турар, оларга форма садырынга база акша херек.

Эң ылаңгыя Кызыл хоорайның школаларының чамдызы өөреникчилеринге форма садар акша-хөреңгини тып ап, Новосибирск, Красноярск хоорайларда хеп даараар фабрикаларга чагыны кирип кааннар. Хоорайның дугаар 1, 8, 9, 11 школалар чединмес чуртталгалыг өөреникчилеринге форма садып алырынга дузалаар деткикчилерни тып шыдааннар.

Өг-бүлө болгаш уруглар херектеринин талазы-биле агентилелге, байдалды улам тодаргайлап, өскүс болгаш чединмес чуртталгалыг уругларга форма садып бээрине херек акша-төгерики үндүрүп алыр аргаларын саналдаарын Чазак Д-аргазының оралакчы Анатолий Дамба-Хуурак дааскан.

Россия биле Тыва – 100 чыл

АК-ДОВУРАК – ООҢ ЫНАК ХООРАЙЫ

1975 чылда Москваның институтун ол доозуп, Тывада Ак-Довурак хоорайда даг-дүгү болурадыр чаа бүдүрүлгө туткан дугайында чугаа тутка тарай берген тур-

туттун башкылары «Аңаа эртемиңер аайы-биле тех-р, инженерлер болур си-бүгү-эвилел уjur-дузалыг олчу аныктарның шалыпчы ылдыр ССРЭ-де чарлаттын-бүдүрүлгө-дир. Комсомол-каларлыг баарыңарга, кон-и. Комсомол билеттеринер дыка дузалыг болур, ону албас» деп сүмелеп турган-аар баар күзөлдүг студенти-ка хөй болган. Ынчалза-даа рдовтан өске дорт-ла ынаар ыңга белең улус чок, аал-ораныңа четкеш чо-арганнар, Ам канчаар «Ак-ка ужуражы бээр бис» — тери Валераны каткы-хөглүг ааннар. 23 харлап чораан оол ынчалдыр Тыва-биле юлун каттыштырып, олче юрупкан. Ынчаарда Тамбов-нда ада-ие, төрөлдөринге-натпайн чорупканын часты-п саназа-даа, баштай ажил-тургустунуп-ла алза, чагаа и кай-даа барбас деп бодап

жвадан «ТУ-104» дээр са-биле ужупкаш, Красноярск-аш, «АН-2»-биле Кызыл-ыкка ужуп чедип келген. И айтыртынып чорааш, Тыва-ү комбинатын тып чед-е. Валерий Алексеевичи-арь уруг Москвадан келген-д дээр дорт-ла директорже берген. Чугаа үр-даа бол-ол-ла секретарыны келдир-мбинат директору Григорий-ович Мананков: «Аалчылар-ыңа чурттаар өрээлден бер-набрикаже кандыг автобус-тын олурарын айтып бээр — дээш, холун туткаш, эки-аарын күзеп, өөрүшкүлүг-аан.

Тенинде фабрика директору-рудалар арыглаар цехтин-ригадазының механиги кыл-омуйлаан. Механик дээрже, дизе-ле 15 хире слесарьлар-уртуп-баштаар, кол-ла чүве-үезинде үрелиишкин бол-д дээш ажилдаар, а бир эвес-ерзе, ону дүрген чайладыр-бүгү күштү салыр база бир-арысалгалыг ажил-ла бол-боорту Валерага орус, тыва-даа көвүдээр, аал-оранында-дөргүл-төрөлдөринче чорут-гааларының харыылары кээп-өөрүшкүлүг, чай чок бачым-иши чуртталга эгелээр. Чаарда фабрикага чаңгыс-хар четкен улуг кижжи чок,

чаа бүдүрүлгөдө шупту аныктар болгаш, солун, хөглүүн чугаалааш-даа канчаар. Бо хуннерде фабри-каның хоочуннары болур 70 хар ажа берген хоочуннарывыс Ак-Довурак хоорай дээш бүгү күжүн, эртем-билиин харам чок берип чо-раан Ак-Довурактын хүндүлүг-хамаатылары Михаил Сундуй-оол, Сарыг-оол Сүгө, бир дугаар ди-ректорувус Чимит-Доржу Байыр-ович Ондар, хүндүлүг дыштаныл-гаже үнүжө ажилдаан диспетчер-Нина Ивановна Елисеева, хоорай-Совединиң даргазы турган Зоя-Феофистовна Манчина олар безин-ынчан кончуг күш үезинде анык-оолдар, кыстар-ла болгай.

Валерий Милосердов шериг-же Тывадан келдирткеш, шериг-албан-хүлээлгезин эрттиргеш, те-рзэн черинге 10 хонук безин хон-майың, Ак-Довурак кайда сен дээш-тутсуп чедип келген. Ынчангаш-ла-боор, В.А. Милосердов: «Мында-38 чыл чурттадым, мээң чүгүм Ак-Довуракта, мээң чүрээм хөй ке-зиинде Тывага соп келген» — деп, чоргаарал-биле чугаалаар. Байыр-лалдарга уткуштур болу бээр шы-дыраа маргылдааларының база-бир чемпиону болгаш, оюн үезин-де оолдарга бо-ла хөөрей берген-олураар чүве.

Ынчаарда Ак-Довурак — кал-бак, делгем Россияның эң анык-хоорайы. ССРЭ-ниң булун бүрү-зүндөн анык оолдар, кыстарны-ол бодунче хаара тудуп, чалап-турган. Ол хоорайга чеже-чеже-аныктарның салым-чолунун аас-кежи доңашпаан дээр. Тыва даг-дүгү комбинаты буянын-ла турган-чер. Чайның башкы айын уткуй-чодураалар, ранеткалар чечекте-ри частып келир. Ол чечектерниң-хөлөгезинде, Культура ордузунун-чанында сандайларда аныктар-долгандыр олургулапкаш, ырлаш-кан ораар.

*Айдың турда үнмээн шолбан
Кажан үнүп келир чүвөл?
Ак-Довуракка келбээн уруг,
Каяа чедип келир чүвөл?*

Ында сандайлар чоогунда та-рып каан чүзүн-баазын чечектер-ниң чаражың! Чалыы назын бээр-бээр деп чалап турган ышкаш, чаа-туттунган аныктар хоорайының-арны дыка-ла чараш турду ийин. Чодураалар, ранеткалар чанынга-агаарлап, дыштанып олуруксаан-аңгы-аңгы язы-сөөк чонувустун-найыралы, каткы-хөглүг ужуражыл-галары кезээкиниң кызыл-хүнү-ажып бар чорда улам динмиттелип,-өөскүп көвүдээр турган чүве. Хоо-райывыстың үндезилекчилери, хоо-руннарының культуразы ол хире-бедик чораанын дыңнааш, амгы-салгал боданып, боттарыңа таар-жыр оода садчыгаштан демнежи-п кылгаш, четтинчип алган аянын-агаарлап чорааннар болза көрөм. Ынчан бис найыралдың, ынакшыл-

дың чараш чечектерлиг аянынче, чонувусту чалап, аас-кежиктин, кадыкшылдың, узун назынның үре-зиннерин төнмөс кылдыр «тарып-ла» турар ийик бис. Бистиң кү-зелдеривис черле бүдө бээр боор, Валерий Алексеевич. Эдегейниң-эдектеринде байлак, чараш, чалыы-хоорайның тынын ажы-төлүвүске-тутсуп берген бис. Олар ону улаш-тыр хөгжүдүп сайзырадыр.

В.А.Милосердов — Тыва даг-дүгү комбинатының хоочуннары-ның бирээзи. Ооң амыдыралының-хөй кези даг-дүгү фабриказын-га эрткен. Аңаа 1980 чылдардан-бээр ажилдап келген оолдар, кыстарның хөй кези «Мило-сердов школазын» эрткен дээр-болза, хөөредиг эвес. 1979-1981-чылдарда шериг чоруткаш дедир-ле Ак-Довурак хоорайга келгеш, фабриканың улуг механиги кыл-дыр ажилдай берген. 1982-1985-чылдарда фабриканың партком-секретары, 1985-чылдан 1991-чыл-га чедир фабриканың директору, 1985-чылдан 2000-чылга чедир ЧЭТ-директору, 2000-чылдан 2006-чыл-га чедир Тыва даг-дүгү комбина-тының кол инженери, 2006-чылдан-эгелеп комбинаттың чингине ди-ректорунда ажилдавышаан, Даг-техникумунун директорунун ора-лакчызы болбушаан, бодунун эр-теминиң аайы-биле тускай эртем-ниглер чедишпес боорга, бүгү-назынында дакпырлап ажилдап-келген башкы-дыр. Ол даг тала-зы-биле дыка хөй мергежилдер-ни бо хуннерге чедир башкылап-чоруур. Бодунун чайгаар бүт-кен бүдүжү ыйнаан, ол кажан-даа шаңнал-мактал, акша-шалың-дээш айтырыг тургузуп чорбас. Бергенин алгаш, четтирдим дээр-ол-ла. Херек кырында кончук-угаанның, езулуг-ла шаңнал-мак-таар ужурулуг хүндүлүг кижилер-ниң бирээзи бо чүве. Удавас-Ак-Довурактын ЧЭТ 50 харлаар. Ак-Довурак хоорай болгаш КХН «Асбест» («Тыва даг-дүгү» ком-бинаты) 2014 чылда 50 харлаар. Ол байырлалдарга уткуштур-боттарывыстың төлөптүг удур-тукчуларывысты, төөгүлүг ажил-чыннарывысты алгап-мактап, ба-йыр чедирер ужурулуг бис.

Тывадан барган даг-дүгүн де-легейниң сайзырангай чурттары-5 муң ажыг дериг-херекселдер-бүдүрүп үндүреринге ажыглап-турар. «Ак-Довурак хоорайның-даг-дүгү аңгы-аңгы чурттарга ам-даа алдын ышкаш херек» — деп, Валерий Алексеевич санап чо-руур. Валерий Алексеевич Мило-сердов — Ак-Довурак хоорайның-хүндүлүг кижилериниң бирээзи. Ооң амыдырал-чуртталгазы тыва-биле орус улустарының найыралы-ның, демниг ажыл-амыдыралы-ның чижектериниң бирээзи.

Анатолий МОНГУШ.

Ажылга өөредир аалчылар

2013 чылдың март 22-де Улан-Баторга Тываның Моол-да төлээ чериниң албан-езу-зунуң ажыдышкынынга Тыва Республиканың Башты-ңы Шолбан Кара-оол керээге-ат салган.

Ук керээде Тыва биле Моолдун-кады ажилдажылгазын быжыкты-рып, Моолда чурттап чоруур тыва-аймактарның көдээ ажил-агыйның-чиг эдинден барааннарны чаңыл-чаан езу-биле кылыр аргаларны-катап эгидип, республикага кээп, айтып өөредиринге чедимчелиг-киржилгезин чорударын айыткан.

Дугуржулга езугаар июнь 17-де Моолдан Тываже көдээ ажил-агый-ның чиг эт бараанын болбаазыра-дырынга өөредир 19 тускай мер-гежилдиглер аалдап келгеннер. Олар сүттү, дүктү болбаазырадып, оон белең үрелбес чөмнерни, хы-мысты база алгы-кеш эттээрин-болгаш баг-манчакты өрүп, эжерин-өөредир. Аалчыларның хөй кези-Баян-Өлгий аймактың Сенгел суму-зунда чурттап чоруур тыва өгбеле-ривистиң салгалдары. Солун чүүл-— олар боттарының ук-төөгүлүг

чуртунче келирде, шыңгыы шилил-ге мөөрейни эрткеннер.

Кожа-хөлбээ чуртта төрөлдө-ривис күрүнө кызыгаарының чоо-гунда республиканың 7 кожуун-нарында чонга 2 ай дургузунда-өөредилгелерни эрттирер. Тыва-ның көдээ ажил-агый бүдүрүлгө-лериниң ажилдакчылары база-хууда малчыннарывыс эрги тыва-дылга тайылбырны дыңнавышаан, ажылды холу-биле тудуп кылып-тургаш, бурунгу аргалар-биле сүт-тен чөмнерни, хымысты, кидис-кылыгларын база кештен эдилелдер-ни бүдүрүп өөренир. Сумуларда-болгаш көдээ черлерде мал-маган-тудуп турар база бүдүрүкчүлүг-ажыл дилеп турар дыка хөй хамаа-тыларга мындыг билгилер чедип-алыр арга тургустунганы онза со-нуурганчыг. Ынчангаш Көдээ ажил-агый болгаш база социал хөгжүл-де яамылары 2 айның дургузунда-эрттер өөредилгени республиканың-сорулгалыг программаларын езу-гаар хандыраар. Өөредилгеге ажил-чок хамаатыларны хаара тудар.

Чаяна ЧЫКАЙ.

Арга-дуржулгалыг юристерниң дузазы

Июнь 21-де, пятницада, Россия-ның Юристер ассоциациязының-Тыва Республикада салбыры-ның кежигүннери республиканың-сураглыг юристери, адвокаттары, нотариустары чонга халас юри-диктиг дузазы чедирер сорулга-лыг хемчегни организаптап эрт-тирер. Ол дугайында тодаргайы-биле медээни «Шын» солунун-июнь 18-те үнгөн № 69 (18344)-үндүрүлгөдө дыңнаткан бис. Моон-биле холбаштыр Тываның Чазаа-ның Даргазының оралакчызы, үстүнде адаттыг асоциация-ның Тывада салбырының удуртук-чузу Артур Маадырович Монгалга «Шын» солунун корреспонденти-зи ужуражып, сонугурап айтырган.

— Артур Маадырович, Рос-сияның Юристер ассоциация-зының Тыва Республикада сал-быры ажыттынганындан бээр-3 чыл чедип турар болгай. Чонга, шынап-ла, чугула херек, буянын эгелээшкн дугайын-да номчукчуларывыска тай-ылбырлап бээр Силер бе?

— Ассоциацияның Тывада де-вискээр салбыры 2011 чылда тур-густунган. Бо хүнде 110 юрист-ында ажилдап турар. Тывага юри-стерниң эртем-практиктиг конфе-ренциязын бир дугаар эрттирдивис.

Эрткен чылдан эгелээштиң рес-публиканың Пушкин аттыг нацио-нал библиотеказының деткимче-зи-биле оларның девискээринде-халас юридиктиг дуза көргүзөр-төптү ажыдып алган бис. Ында чет-верг санында арга-дуржулгалыг-юристер биле студентилер чонга-арга-сүмени берип, халас юри-диктиг дузаны чедирип турар. Ха-рын-даа документилер кылдыр-тыр кижилерниң документилерин

алгаш, Николай Алдын-оолович-Ондарның удуртулгазы-биле кылып-берип турар. Эрткен чылын бистер-ниң ассоциация иштинге 70 муң-рубль акшаның грантызын ойна-дып алгаш, күрүнениң чонга дуза-чедирер хөй адырлыг төпте халас-юридиктиг дуза көргүзөр олутту-ажыдып алган бис. Ында эртенги-ниң 8 шактан кезээкиниң 6 шакка-чедир хүнүнүн-не дуза дилээр ки-жилерни хүлээп ап турар. Ол-ажылды удуртуп турар юрист, ас-социацияның кежигүнү Марьяна-Ойдан-ооловна Иргит хүнде каш-кижи юридиктиг дуза дилеп кел-генил база кандыг айтырыглар-лыг кээп турарының дугайында-отчедун хүнүнүн-не берип турар.

Ол ышкаш демдеглексел-каар чүүл болза бистиң асо-циациявыста анык юристер-дуржулгалыг судьялар, проку-рорлар, нотариус ажилдакчы-ларының удуртулгазы-биле тайыл-быр ажилдарын чорудуп турар. Бо хүнде чонга юридиктиг-тайылбыр ажилын «Тувинская-правда» солунда үндүрүп турар-бис. Чижээлээрге, чер болгаш-хууда өңчү хөрөңгиге хамаарыш-кан айтырыглар талазы-биле-тайылбыр ажилын кылып чоруткан-бис. Ам удавас «Шын» солунун-арыннарынга чонга юридиктиг-тайылбырны чедирип эгелээр бис. Ол-ышкаш «Шын» солунун эрттир-ип турары «Дорт харылзаага» июль-айның 11-де, четвертте, 10-12-шак аразында бистин дуржулгалыг-юристеривистиң киржилгези-би-ле силерниң сонугураан айтырыг-ларыңарга харылап бээр бис. Идепкейлиг киржиринерже силер-ни, номчукчуларны, чалап тур бис.

Спортчу амыдырал

Бүгү-делегейге мурнакчы болган

Тыва мөге Опан Сат 60 кг-деңзи категориязынга хостуг-хүрежир мөгелерниң аразын-дан делегейде эң тергииң-спортчу деп санаткан.

Хүрештиң делегей федерация-зының эксперттери майда болган-делегей маргылдааларының соон-да чаарттыг делегей рейтингин-ге ооң адын бир дугаар черже-үндүргеннер. Ол бедик адын Тыва-ның спортчузу элээр каш айларның-дургузунда салбайн келген.

Россияның мөгелеринден, Опандан аңгыда, бедик рейтингин-

ни Соңгу Осетиядан келген Вла-дислав Байцаевке тывыскаң, ол 96-килограммга хүрешкен. Сат болгаш-Байцаевтен аңгыда, чаа рейтингиге-Россияның 13 мөгези база кирген. Таблицада Опан Саттың доктаамал-удурланыкчызы база Соңгу Осетия-чурттуг Бесик Кудуховтун адының-чок болуп турары солун. 60 кг че-дир деңзиги мөгелерниң аразында-чүгүле бурят Александр Богомоев-харын оон-биле чаңгыс деңзиги-болган, ыңчалза-даа оон ады алды-дугаар черде.

govtva.ru-дан.

Чайгы дыштанылга

КЕЛИР ҮЕНИНЖИ ЖУРНАЛИСТЕРИ — ШУУРМАКТА

Шурап баткан Шуурмак хемнин эринде
Шуурмак суур-даа менди солчуп,
уткуп алды.
Бичи чаштар каас-шиник,
ыры-шоорлуг
Бистерлерни «бажыңдыва»
чалады-даа.

Бо одурулар ала-чайгаар материалымны бижип эгелей бээримге, бажымга «төрүттүндү». Чогум шүлүкчү-даа эвес мен, ынчал-за-даа ында-хаа каш одурулар сеткилимни хөөнүнү аайы-биле «куттулгулаар» чүве.

Июнь 14. Тес-Хем кожууннун Шуурмак суур. «Радуга» уругларнын школа чанында хүндүскү лагери. Байырлал шинчилиг каас кеттинген уруглар бисти уткуп алды. А бичи салгыңгыш уругларнын чаштарын да бантиктерин болгаш чараш платьерин эстеңдир «шимчедип» каап турду. 4-кү класстың өөреникчизи Долаана Дадарыкпай гитарага хөгжүм күүселдези-биле аян тутту. Азарганчыг бичи, чаптанчыг уругун салааларынын ээлгирин болгаш гитаранын хылдарында «маңнап» турарын эскерип көөрүмге, хөгжүмчү болур кыс-ла болду.

Уругларнын аразында харназыны колдуунда улуг-ла ылгал чок, барык чаңгыс үе-чергенин. Ойнаар өрээлде чыгып келген уругларга бистиң кол редакторувус Инна Дамба-Хуурак: «Шын» солунну билер силер бе, уруглар?» деп айтырарга, хөй кези «Ийе, ийе» деп харыяладылар. Сеткил ханышкынын хары дыңнааш, «Эр хейлер!» деп мактады-даа. Инна Мамбий-ооловна солуннун

Уругларнын «Шын» солун-биле таныжылгазынын үезинде.

дугайында чугаалап, чоокта чаа Уруглар камгалалынын хүнүнге тураскааткан солуннун үндүрүлгезин уругларга көргүскен. Оон ол «Солунда ажылдап турар улусту кым дээрл, кым билерил, уруглар?» деп айтырарга, олар «солунчу», «чогаалчы» деп харыялап турда, бир-ле үн «журналист» деп харыялады. «Айтырыг-харыы» чугаавыс чоорту бистиң мергежилвиске дорт хамаарыштыр кирди. Журналист деп ол чогум чүү деп мергежил дээрзин мен бодум хуумда уругларга тайылбырладым. «Журналист дээрге эң-не солун мергежил-дир, уруглар. Чүге дизе журналист кижикандыг-даа ырак-чоок чараш черлерге чедер, кандыг-даа солун кижилер-биле ужуражып чугаалажыр, улус ном-

чуурга, солун болзун дээш солун материалдар бижир, кижиниң чогадыкчы чоруу сайзыраар. Бо хүнде безин көрүңер даан, бис силерниң сууруңарда, дыштанып турар лагеринерде аалдап келгеш, силерниң-биле ужуражып турарывыс дээрге, бистиң ажылывыс-тыр» — деп тайылбырлаарымга, уруглар чаптанчы аажок шуптузу менче кончуг кичээңгилг көрүп, дыңнаан олурлар. А кажан «Журналист болуксаар кижикан бар бе?» — деп айтырарга, мурнунга олурган бичи Таур Монгуш: «Мен» — деп, дидими-биле харыялады. Инна Мамбий-ооловна оолчугашты чаптааш, солуннун тускай үндүрүлгезин холунга тудушту. Чаштар чүү боор, бир кижикандыг болурул азы канчаар болдур, ону өттүңер болгай,

ынчангаш ооң соонда, журналист болуксаарларнын саны көвүдөй берген. «Журналист» болур кү-зелдиглер солуннарны алган. Бир чараш платьериг Ариана деп кысчыгаш, «Журналист болур болзумза, концерт дугайында бижир мен» — дээрге, ол-даа келир үениң культура килдизиниң корреспондентизи-дир деп бодал бажымга кирди. А Бай-Белек Донгактын «Журналист болуру берге бе?» — деп айтырынга редакциянын чагаа килдизиниң редактору Алдынай Бады-Хоо тодаргай тайылбырны берди. Уруглар-биле элээн үениң иштинде чугаалажып, ужуражылгавыс доозуп турувуста, мээң чанымга олурган томаанның-даа аажок Чимис деп бичи уруг: «Мен база журналист болуксай бердим» — деп, үнү безин үнер-үнемес кылдыр чугаалады. Дыка-ла үр боданган хевирлиг. Ужуражылганың түңгелдинде, келир үениң журналистери Шуурмак суурда өзүп ораар-дыр деп түңгелге келдивис.

Лагерьиниң начальниги Розалия Олеговна Монгуш: «Бо лагериниң бирги ээлчээ-дир. Мында 25 уруг дыштанып турар. Хүндүскү лагерьге уруглар 18 хонук дургузунда дыштаныр. Уруглар-биле 2 кижизидикчи башкы Долаана Владимировна биле Ай-Суу Азиятовна ажылдап турар. А амдангыг, чаагай чемни Ирина Сояновна биле Мара Седип-ооловна белеткеп берип, уругларнын хүндүткелдин чаалап алган. Лагерьде 6 хардан 14 харга чедир уруглар бар. Солун хемчеглерни чорудуп, мөөрейлерни эрттирип турар бис. Чижээлээрге, дүүн, Россия хүнүнде, байырлалга хамаарыштыр

тематиктиг чурулга мөөрейин эрттиривис. Уругларга байырлалды дугайында тайылбырлаан бис» — деп чугаалааш, уругларнын чурутарын-даа сонугратты. 10 харлы Алдын-Сай Баяннын чураан чуру чарашынгаш, сургакчылаашкынын чылыг сактышкыны болур кылды дилеп алдым.

Школаның чанынын девискээрин сонуграп көрдүвүс. Ында Шуурмак школынын орус дыл башкы Елена Сергеевна Соян уруглар-биле чылыктыда ногаа тарып турлар. Могогород тарырынга сонугралды болгаш, школаның ногаа айна тарып турар девискээрин топта көрдүм. Чүү-даа канчаар, хөрүнүнү онзазын магадап ханмады Езулуг элбек дүжүт алыр хөрү деп билиңер.

Аныяк ногаажыларга арга-семе бээр-биле Людмила Бүрбүевогородка кээп, уруглар-биле каада ажылдаарынгашынак. Ол чайны өтүкызыл күжү-биле ногаа аймаа ажаап-карактааш, күзүн кончуг дз байлак дүжүттү ажаап ап, школаны ажил-агыг эргелекчизи Мария Байыр-ооловнага хүлээдип каарг келир часка чедир амдангыг чөй биле уругларны ашкарып-чемгер кыштаар.

«Радуга» уругларнын школ чанында хүндүскү лагериниң амыдыралы-биле танышкаш, чаптанчы оолдар, уруглар-биле байырлажы башкыларынга болгаш ажылдакчыларынга чедишкенин күзөө шаан, оруувус уламчылаары-биле чорутувус.

Валерия КОНГАР

КАЙДА СИЛЕР, «БАЙЛАКЧЫЛАР»?

Бистиң редакцияга Кызыл кожууннун Сукпак сумуунда чурттал чоруур хоочун башкы Сесимаа Будуповна Ооржак кээп, аныяк үелеринде Аянгаты суурга уругларнын чайгы лагеринге ажылдап чораанынын дугайында сактышкынын ол үениң дыштанып турган уруглары, башкылары номчааш, хары саналын бижиң бээр боор деп бодады-биле кылды.

— 1962 чылда Барыин-Хемчик кожууннун Аянгаты суурнун девискээринге кожуун школаларынын өскүс уругларынга болгаш өөреникчилеринге «Байлак» пионер лагерин чурумалдыг алаакка ажыткан. Лагерьде уругларнын чурттаар бажыңнарын болгаш чемненер черниң бажыңын кончуг быжыг дыттардан кылган. Дыштаныр, ойнаар өрээлдерни манзалар-биле дерип кылган. Чайгы лагериниң баштайгы байырлыг ажыдышкынынга ол үеде обьсовпрофтуң, кожууннун райком партиянын, райкүсскомнун, школаларынын директорлары, ада-иелер хөйү-биле келген. Бирги ээлчегге дыштаныры-биле бүдүн өскүс оолдар, уругларны хүлээп алган. 1964 чылдың октябрь 25-те Ак-Довурактын даг-дүгү болбаазы-радыр бүгү эвилелдин тудуун ажыткан соонда, 1965 чылдан эгелеп, фабрика ажылдакчыларынын ажы-төлү база кады дыштанып эгелээн.

Лагерьиниң ажыттыганын үзүнден эгелээш, дүшкүжүге чедир аңаа узуктел чок ажылдап чораан улуг повар Монгуш Биче-оол-биле кады ажылдаар аас-кежиктиг болган бис. Лагерь начальниги Алексей Кара-оолович Тевек турда, чайны өттүр 3 ээлчегни улай-улай ажылдаан ийи чылымын уттундурбас башкылар ажылынын үези деп бодаар мен. Ол ынчан дыка чогадыкчы, ажылынга хары-салгалыг, ажы-төлге ынак башкы-

лар-биле кады ажылдап чордувус. Оларга Светлана Дугаровна, Сергей Шаравин, Валентина Мочакаевна (эмчивис) болгаш аныяк башкылар хамааржыр.

«Байлакка» ээлчег санында 120-150 уруг дыштаныр чүве. Чамдыкта уруглар саны көвүдөй бээрге, чайгы корпустарга чыттырып турган. Лагерьге амыдыралды шуут-ла «шеригжиткен» чурум-биле деңнеп-даа болур. Шактан-шакче хүн чурумун шыңгызы-биле планнааш, өөреникчилерге таныштырар. Эртенкежээ болур чыскаалдарга түңнээр. Отряд бүрүзү рапорт дужаар. Кайы отряд хүннүн тиелекчизи болганын, оларга «Тергил тиелекчи» деп шилчир вымпелди дамчыдар. Бир хүннүн дургузунда чаңчыл болган чурум эзууга эртенги чөм, арыглаашкын дээш-ле, баар. Оон ам уругларнын сонугралдарынын аайы-биле бөлгүмнер, эртем аайы-биле бичи хемчээлдиг кичээлдер, КВН-нер болур. Уруглар шимченгир спортчу оюннарга аажок ынак. Туризм шактарын база четтикпей манаарлар. Тиелекчи отряд болур дээш уруглар дыка кызар. Дыка-ла солун үе турган.

Лагерьиниң туттунган чериниң төөгүзү база солун. Ооң чоок-кавызынга Доора-Кара-Сугнун кежи, Ак-Эль, Ак-Хем, Кызыл-Дуруг, Эзим-Соруг, Оваалыг, Шөүк-Дыт

деп черлер бар. 1950 чылдарда Эзим-Соругга орус сууржугаш бар чүве. Ак-Эльдин аксымаар дойундан тууйбу кылыр ажил-агыг чери турган. Кызыл-Дуруг баарында Аянгаты хемнин эринде ажык улуг алаакка кара дилги азыраар ферма база бар. Ооң соонда аңаа кожууннун школаларынын чурт-шинчилел слеттарын эрттирип турду. Ол бүгүнү чугаалаарга, сактышкын узай бээр. А мээң кол чугаалаксаар чүүлүмнүн ужуру — амгы үеде шак ол лагеривистиң турган чери шыргай ээн чер аларган. Аңаа-ла караңгы алаак. Бо шагда ажы-төлдүн кадыкшылын экижидип быжыктырары чугула. Аянгатынын кат-чимистиг, аржаан-суглуг, арыг агаарлыг алаактарынга чаштарга суурларнын чагырга черлери дугурушкаш, акша-хөреңгини чыып тургаш, лагерьден катап тутса кандыг ирги? Ол үелерде лагерьге дыштанып турган чаштарнын аразындан ам кандыг кижини чок дээр. Мээң күзелим болза, ол ынчангы «Байлакчылар» чаңгыс черге чыгып, ужуражып көрүзүссө деп бодадым-дыр ийин. Бистер, башкылар база үлүг-хуувусту кириеринге белен бис.

Автор: хоочун башкынын онза сактышкынында, үлешкен сагыш-сеткилинде ханы утка бар дээрзин билдим. Шынап-ла, арыг агаарлыг арга-эзим, кылаң кара, соок суглуг дамыракчыгаштар өзүп ораар организмге таарымчалыг болгаш эки салдарны чедирер. Олар чүгге эки дыштанып алыр эвес, харын-даа кадыкшылын быжыктырып алыры чугаажок. Арга-арыглыг черлерге дыштанырга, солун-даа, бойдус-биле сырый харылзаалыг-даа болур. Ол — бойдуска хумагалыг болурунун кижизидилгезинге дээштиг барымдаа-дыр.

Валерия КОНГАР
дыңнап бижээн.

«СЕРЕБРЯНКА» ЛАГЕРИНДЕ..

Уругларнын доктаамал кадыкшыдылга лагери «Серебрянка» Кызылдың школа-интернадынын уруглары июнь 15-тен дыштанып эгелээн.

Ында 7 хардан 17 харга чедир ниитизи-биле 70 уруг дыштанып турар. Олар чай дургузунда 1, 2 дугаар сезонну «Серебрянка», 2-ги сезонну «Чагытай» лагерьлеринге дыштанырлар. Бо уругларнын чайын чанар бажыңнары чок, дөргүл-төрели оларны бажыңнарынче алыр хары чок болган. Өскүс болгаш хайгаарал чок арткан уругларны алыр мурнунда ажаалда-тежээлде болгаш харагалзал килдизинге чогуур ужурулуг документилерни (уругнун чурттаар бажыңынын ниити байдалы дээш, оон-даа өске) чыгган соонда, чөпшээрелди бээрге, оларны дөргүл-төрели түр када ал болур. Ынчангаш школа-интернаттын удуртулгазы Өөредилге яамызынче чагыг кириерге, өскүс болгаш хайгаарал чок арткан уругларны чайгы дыштанылга үезинде путевкалар-биле бүрүнү-биле хандырып турар.

Школа-интернаттын өөреникчилери чылдың-на чайгы дыштанылганын солун, янзы-бүрү кылдыр эрттирерин социал башкы Чойгана Монгуш, психолог башкы Марианна

Хомушкы, кижизидикчи башкылар Ай-Херел Долгар, Марина Чоодорганизапап турар. Эрткен чылыг Красноярск крайнын «Сигнал» лагеринге уругларнын чамдыкы дыштанганнар. Школа-интернатта ниитизи-биле 198 уруг өөренип турар, оларнын аразындан 55 уруг — бүдүн өскүс, а 143-жү ада-иезинин хайгааралы чок арткан.

Бичи уругларны «Чалыг миллионер», «Сайгарлыкчы херек» бөлгүмнерже, спортчу, культура-массалыг оюннарны, төрүттүңген хүнер демдеглээр дээш, янзы-бүрү солун хемчеглерге башкылары хаара тудуп турар.

Дыштанып турар уругларнын чугаазы-биле алырга, лагерьге дыка таарзынган, волейболдап, баскетболдап, чуруттунуп, шашкиел, шахматтап, кежээлдерде кинола, дискотекалап, аажок солун дыштанып турар болдулар. Лагерь чунар бажыңныг. Оларны янзы-бүрү чаагай, аш-чем-биле 5 катап кемгерип турар. Өскүс болгаш хайгаарал чок арткан уругларнын хөглүг, солун, уттундурбас чайгы дыштанылганын школазынын социал башкыларынын улуг ажылы-дыр.

Шончалай ХОВАЛЫ
«А-ХАЛЫКААНЫН тырттырар чуруктары.

«ШЫННЫН» почтазындан

МААДЫР ИЕ

Тыва кижии ажы-төлүн биче сеткилдиг, хүндүлээчел, шын-ылгыр, кежээ, корум-чурумнуг унга кара чажындан кижизирораан. Амыдыралда бүгү-ле, эки чүүлдерни: аас-кежик, аңу-маңнайны ие кижии-биле шытар болгай. Ава-амыды-ртталганың эгези, өзээ, кады-ан эр эжиниң шынчы болгаш-елдиг өңнүү, ажы-төлүнүн-мези, мерген-угаанның сүме-и, дузалакчызы болуп чоруур. Чөмзиг холу, чылыг, чымчак-и, хүн бүрүдеги сагыш чо-зынындан артык эргим, үнелиг айда боор.

Уг орус чогаалчы А.П. Чехов-ар бижээн:

Кижиде бүгү-ле чүве чараш-ужурлуг: арны-даа, хеви-даа, -сеткили-даа». Ынчангаш бо-иге бодумнун амыдыралымда-биле кады басып орав, чаңгыс-рттуум, маадыр ие, буянның-гайында бижип көрейин. Маа-мның төк кээп дүжүп, түнген чери Улуг-Хемниң-гал чоогунда кайгамчык ча-ногаан ойт-сигенниг, бойдус-алдыг Кара-Булуң деп чер.

Мны Ховалыговна Анукаева-ээзи Чудурукпай акый-биле-е тутарда, 14 харлыг турган. Анукаевтер кайызы-даа-чажындан малдан халбакта-скен болгаш, хар-назынының-нга-даа чалынмааннар. Олар-резинде Баян-Колдун орус-ыннарының хоюн малдааш, тургустунуп кээрге, малчын-тарган. Анукаевтерниң кызы-кежээзин колхоз баштаар-челеп көрүп, шаңнал-макталче-дараа кирип турган. «Эки-н ажил, элп-читпес алдар!». Ың колхоз-совхозка өстүрген-хараган дег хөй, а боттары-кы малчыннар болган. Чыл-өрт эргилдезинде күрүнениң-кадык-шыырак болзун дээш, кы-төлүн эдиртипкеш, көжүп-кызымак-ла малчынааннар. Евтер кежээ, канчаар-даа

аажок кызымаккай чоруу-биле-бай-шыырак чурттал чорлар. Санчы-угбайның быжыг чөлөнгийи, он ийи-ажы-төлүнүн ынак ачазы Чудурукпай-Анукаев акый 3 чыл бурунгаар-чы-рык өртемчейден чарлып чоруткан. Санчы угбай мөге-шыырак, ажил-ишчи, холдарын кошкаш кылбайн, ажы-төлүн уштап-баштап, ажил-амыдыралын уламчылаан. Бо найы-ралдыг, ажилчын, кежээ өг-бүлениң-12 ажы-төлүндөн кандыг-даа мер-гежилдиг кижилер үнген. Улуг уруу-Наталья Чудурукпаевна Баян-Кол-эмнелгезинде шаңнал-макталдыг-ажылдап чоруур. Валентина Анука-ева — ТР-ниң кадык камгалалының-алдарлыг ажилдакчызы, Айлаң — кезер эмчи сестразы, Алдын-Кыс, Айлыкаа база-ла эмчилер. Шолбан, Валера, Хеймер — ада-иезиниң сал-гакчылары, изекчилери.

Буянның ава Санчы Ховалыговна-га быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, ам-даа хөй чыл ажы-төлүнүн аразы-нга чурттал чоруурун күзеп, дараа-зында одуругларны бараалгаттым.

Аравыста чурттал чоруу

Ажил-иштиң кадыг, чымчаан-Аар-чиик деп ылгал орбас, Амыдырал чаяакчызы — Ава кижии хүн дег чырык.

Өргүн чонга хүндүткелдиг, Өгбе, эне, ава, угба, «Маадыр ие» төлөп аттыг Баян-Колда эневис бар.

Арбын көвей ажы-төлдүн, Тайып ушпас даягыбыжы, Аяк шайлыг, чугаа-сооттут, Топтут чаңныг Санчы угбай.

Уругларының уруглары — Уйнуктары 50 ашкан, Ажы-төлдөр хүлүмзүрүү, Аас-кежии, амыр-дыжы.

Алгы-кешти ууштап эттээш, Ажы-төлүн хепкериптер, Даараныр, аргытынар. Таан шевер Санчы угбай.

Клара НАЙЖАП.

Кызыл кожун,
Баян-Кол суур.

АН ТАЛАНТЫЗЫН БАРААЛГАДЫШ...

Ыры чокта, чалгыны чок-куш дег» дээр бол-ончуг шын чугаалаан. Кан-йик, кижии бичии када өөрүй-бээр, бичии када муңгаралга-ала-чайгаар ундаралга алзы-р. Ол үеде суг шала аяар, ырлай кааптарга, сагыш-артында-ла чиигей берген-сагындарар. Бодум хуум-лаарынга сундулуг мен. Ийи-ан эгелээш, бо улгаткыжеге-сценадан дүшпейн, улуг-би-нга бараалгадып чор мен.

Среда санында караа-с инвалидтер ортузунга ин-ация хүнүн тускай библиоте-илдакчылары Аида Дагбаның-глазы-биле эртирип турар-база ол ышкаш инвалидтер-илээ-биле департамент, Пен-юндузунун ажилдакчыларын-алгаш, билдингир, тода та-рны ап турар бис. Ол ышкаш-идтерге солун боору-биле-ың «Саян» ансамбли солун-ртин бистиң клубтун удуртул-йиле тааланчыг, дыңнаксанчыг-и-биле ырлажып берген. Бо-и артистер бистерге ийи удаа-концертин бараалгадып ту-

рары ол. Ийиги концертти Тываның-ховар оглу, композитор Ростислав-Докур-оолович Кенденбильдин-то-зан харлаанынга тураскаадып, оон-намдарын база чогааткан ырларын-«Саян» ансамблиниң хоочун ар-тистери дыка солун кылдыр күү-сеттилер. Залда олурганнар кады-ырлажып олурдулар. Кежээниң-удуртукчузу Мария Лопсан дыка-тода, чедингир кылдыр чарлааның-демдеглээри артык эвес.

База ол ышкаш Раиса Кара-оол, Вероника Чооду, Екатерина-Монгуш, Виктор Мартай-оол, Зоя-Солун-оол, Татьяна Соржу, Таисья-Ортеней оларны дыңнап, көрүп-Ортеней оларны дыңнап, көрүп-олургаш, каш чыл бурунгаар бо-уругларның ырлажып турганын-сактып олурдум-даа. Назы кижини-черле алыр, оон ойлап, дезип-даа-шыдавас сен. Назы дээрге назы-ла-болгай. Бистиң клубтун баянизивис-топтут-томаанныг, кижизиг, биче-сеткилдиг Кертик-оол Данзынны-канчал мактавас мен. «Саян» ан-самблиниң хоочун артистеринге ак-орукту, чонунга солун концертте-рин бараалгадып-ла чоруур болзун-деп күзеп артым.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

ТЫВА ДЫЛЫН ӨӨРЕНИРИ ЧУГУЛА

Үнген материалга хамаарыштыр

«Шын» солунга үнген «Тыва дылывысты ут-паалыңар» деп ТывКУ-нун фило-логия болгаш нити дыл эртем-нериниң кафедрасының доцентизи-Клара Доржунун материалынга-хамаарыштыр мээң бодалым. Баш-кының дүвүрели улуг-дур, ол ындыг-болур-даа ужурулуг. Тыва дылын-билбес төл кандыг угланышкын-биле сайзыраарыл? Кончуг солун-тыва чогаалдарны, чечен-мерген-улуг-угаадыглыг үлеер сөстөрүн, чараш-ырларны билбес бооп артып каар-дыр. «Мен тыва мен» деп сөстөрүн-бадыткап шыдавас-тыр, ыдык ырыны-база билбес.

Бо хүнде буруу «папазы», «мама-зы» деп чугаалажып олурар ада-ие-

лерде. Кызылда тыва дыл башкыла-ры четчир ужурулуг, лицейлерге тыва-дылды өөредир эргежок чугула. Тыва дыл дугайында «Шын» солунга-үргүлчү бижип, радиога доктаамал-дамчыдып турар-дыр. Ону ам-даа-херекке албайн турары шын эвес.

Көдээ школаларда чогаал-бөлгүмнери ажилдап турары эки. Кыдатта, Моолда-даа 60-80 чылдар-иштинде чурттап чоруур тывалар-бодунун дылын утпаан-дыр. Бодунун-дылын хандыр өөренип алгаш, орус, англи, француз, немец дылдарны-өөренип алыры черле артык эвес, харын-даа депшилге, сайзырал-болур. Төрзэн дылын билеринден-артык эртин чок.

Дыл эртемнериниң доктору, 7

аңгы дылды чарт билер К.А. Би-челдей тыва дыл дугайында өззэнче-киир билдиндирип каар болза эки. Сайыттын айыткалы школаларга, ли-цейлерге хоойлу-биле дөмей болгу-дег-ле-дир. Тыва дыл талазы-биле-айтырыгга чоннун үнүн дыңназа эки-деп бодаар-дыр мен.

Төрзэн дылды ояр болза, Төрел чоннун төөгүзүн билбес-боор сен.

Үстүү-Хүрээ фестивалынга кир-жип кээп турар америк хөгжүмчү-лер безин тыва дыл кырынга эки-чугаалаар — кызымаа база тыва-чонга хүндүлели-дир.

Саар-оол МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чадаана хоорай.

САЛЫМ-ЧАЯАНЫНГ БАШКЫ

Кызыл чоктаар «Газель» ав-тобуска олурупкаш, Шагаан-Арыгдан үне халды бээр билек, кожам-биле чугаалажы бердим. Ол-аажок чугаакыр аныяк херээжен-кижи мээң эң-не сонуургаарым-ритмика биле «Алдын холдар» бөлгүм-нериниң башкызы болду. Бодунун чогуу дооскан эртеми-юрист-психолог. Бичимден тура-ла, танцы, ыры-хөгжүм болгаш «алдын»-холдуг кижилерни дыка сонуургал-магадаар чораан мен.

Шевер холдуг эжим Раиса Эрес-ооловна Түлүштүн ачызында аңгы-аңгы хевирге аргыттынып өөренип-алган мен. Чоок кижилеримни ар-гаан ажилдарым-биле өөртүп, хүн-бүрү чаа-чаа чүүлдерни өөренип-ал, хар-назын улгатса-даа, сонуургал-лым улам оттуп, бичии-даа үе анаа-эрттирбейн, бир-ле солун чүүлду-кылып олурарга, кайгамчык дээрзин-билдим.

Бистен артык уран-шевер башкы-Светлана Владимировна Тютюгина-биле таныжып, найыралдажы берге-ним таварылга эвес. Бир-ле хүн мени-«Адын холдар» бөлгүмүнче чалаан. Улуг өөрүшкү-биле чалалгаже ба-

рып, бөлгүмнүн ажил-ижи-биле-таныштым. Шагаан-Арыгның № 1-эге школызының 4-кү класстарының-кичээлинге чедип, школачы үем-даа сактып, чашкы «делегейимче»-аалдап чорааным өөрүнчүг болду. Светлана Владимировнаның кичээ-линге олуржуп, эрткен үемче эглип, күш-ажыл башкызы Виктор Хелин-меевич Дамчашты сактып келдим. Чашкы үе. 1970-80 чылдар. Виктор-Хелинмеевич топтут-томаанныг, Улуг-Хемниң Торгалыг күдээзи. Башкының оолдарга сандайны-канчаар кылырын тайылбырлаан-кичээлин сактып келбес ийик мен-бе. База-ла 3-4 класс үевис чүве. Бодумну ам-даа чаш, школачы ыш-каш сагындар хонуп кээрге, бичии-мунгаралга-даа алзыттым.

Светлана Владимировна өөре-никчилери биле меңээ саазын тудус-каш, чечек кылырын тайылбырлаа-нын дыка сонуургадым. Чаа өзүп-орар чаштарга, аныяк-өскенге амы-дырал-чуртталгага ажыктыг алаар-чугула бөлгүмнерни оюп эртпейн, өөренип ап чорунар деп чагыыр-дыр мен. Клазында өөреникчилери-холушкак боорга, башкы орус-даа,

тыва-даа дыл кырынга тайылбырлап-турганын магададым. Ол чеже-даа-Тывадан дашкаар үр үенин дургузун-да чурттаан болза, тыва дылын-ут-паан. Кичээлге өңнүг саазыннардан-янзы-бүрү роза чечектер, чук сава-дан кылган вазалар, стола кырынга-каастап салыр суй белек чечектер, аңгы-аңгы тоолдарның маадырларын-пластилинден кылган хоолар дээш, чүнү чок дээр. Ол бүгү ажилдарның-чаражыны! Кижии магадап ханмас. Ме-ңээ белек кылдыр бир ажилды база-берген. Карина Плохотенко, Сайдаш-Санчай-оол, Саулия Шойдуу, Айдыс-Кызыл-оол олар салым-чаяанныг-эр-хейлер болдулар. База бир онза деп-көргөним чүүл — пластик савалар-чыыр мөөрей.

«Алдын» холдуг, салым-чаяан-ныг башкы Светлана Владимировна-Тютюгина 2 чараш кыстыг, 1 оолдуг. Олары база иези ышкаш салым-ча-яанныг. 11-ги классчы уруу Ульяна-«Даңгына-13» кожуун чергелиг-мөөрейниң киржикчизи, шаңналдыг-черни алган. Ооң кеткен чараш хе-вин авазы чогаадып берген. Шевер-башкыга чедишккиннерни күзедим.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.
Шагаан-Арыг хоорай.

ХОЛ БӨМБҮҮНГЕ ХАНЫ БЕРДИНГЕН

Школачы чылдарымның бол-гаш чуртталгамның эргим-кижизии Александр Сүгеевич Оор-жактын (ол ам аравыста чок) эрткен-оруун сактып оравымга, сагыжымга-чүглө оон хол бөмбүүнге ханы со-нуургалы кирер. Караамга оон ол-оюнга хандыкшылы, мергежилниң-солун аргалары, маргылдааларга-канчаар ойнап турганы «кино» ыш-каш чуруттунар. Ол 13 харлында-ла, хол бөмбүүнге ойнап эгелээш. «Кызыл-Мажалык школазынга-Седип-оол деп башкы мени хол-бөмбүүнге өөреткен» — деп чугаа-лаар турган кижии.

1962 чылда Барыин-Хемчик-ко-жуунун шыырак ойнакчыларының-санынче кирип, акылары Супа, Эрес-база Серээ алышкылар-биле кады-ойнап турган. Ол үеде Кызыл-Ма-жалыктын амгы чагырга бажынының-баарынга ажык шөлге хол бөмбүүн-аажок ойнаар чүве. Аңаа организа-цияларның база кудумчу команда-лары кежээ караңгылап, бөмбүк-көзүлбээже чедир ойнаар.

1964 чылда Ак-Довуракка даг-дүгү комбинады ажыттыгын соонда, бүгү Совет Эвилелинден комсомолчу-путевкалар-биле келген оолдар, кыстар ажыл шагы төнерге-ле, хол бөмбүүнге ойнаар чаңылдыг-апарган. Оон эгелээш, хол бөмбүү-улуг-бичии улустун ынак оюну болуп,

ойнаар шөлдер болгаш кудумчулар-га шупту турупкаш, ойнаар. Шыы-рак, аваангыр, чараш ойнаар улус-дораан-на илереттине бээр.

Кожуунун чыынды команда-зының хол халдакчызы кылдыр-Сашаны оон акылары республика-чергелиг маргылдааже 1962 чылда-бир дугаар кириштирген. Ол чыл-дарда эң-не шыырак ойнакчыларга-Супа акызы, Сергей (шолозы Зуб), Стремоусов, Сарыг-оол, Геннадий-Иргит, Геннадий Ооржак (Гентос)-болгаш өскелер хамааржыр турган. Кажан Саша республиканың чыын-ды командазының хол ойнакчызы-апаарга, ол командазы-биле зона-маргылдааларынче база чоруур-апарган. Алтай, Новосибирск дээш-маргылдаалап чорупкаш, тирилге-лерлиг чанып келир.

1978 чылдан эгелээш, Сашаны-Барыин-Хемчиктин спорт комитет-даргазынга томуйлаан. Ол ынчан-ынак хандыкшылын кожуун суурла-рынга кызымаккай сайзырадып эге-лээш. Ойнаар шөлдерни суурларга-дерип, маргылдааларны эрттирип, школаларның күш-культура баш-кыларынга дуржулга солчуру-биле-семинарларны чорудуп, хол бөм-бүүнүн спортун массалыг болурунга-үлүг-хуузуун кириштирген.

Амгы үеде база школаларда-болгаш дээди, ортумак өөредилге

албан черлеринде хол бөмбүүнге-хандыкшылдыг аныяктарның бары-өөрүнчүг. Черле харын аныяк-өскенниң спортка хандыкшылды, сонуургалы оларның боттарының-на амыдыралыга ажыктыг дээрзи-билдингир. Ол дээрге оларның-боттарының хостуг үезин чөптүг-ажыглап билириниң болгаш нити-кижизидилге талазы-биле эки сай-зыралдыг бадыткалы деп бодаар-мен. Солун-сеткүүл, телевидениден-безин өзүп орав аныяк салгалдың-чедишккиннерин көрүп, номчуп-турар бис. Аңаа канчал өөрүвес боор. Аныяктар кадык амыдыралды-чору-дар болза-ла, келир үениң салгалы-кадык болур дээрзинге магадылал-болур.

Спорттун 2-3 хевиринге дески ой-нап, кадык амыдыралды чорудуп-чоруур улус хөй. Бодунун үезинде хол, бут бөмбүүнүн, чиик атлетиканың, баскетболдун, хоккейиниң шынчы-«аарыкчызы», идепкейжиз чораан-Александр Сүгеевич Ооржактын-овур-хевирин ол үеде кады ажил-дап, ойнап чораан эш-өөрү амга-чедир чылыг сестер-биле сактып-чорууру биске, чоок кижилеринге, чоргааранчыг.

Сесимаа ООРЖАК,
хоочун башкы.

Кызыл кожун,
Суклак суур.

ЧОРГААРАЛДЫ ОТТУРГАН МАЛЧЫН ИЕ

Тес-Хемге сургакчылааш-кынга кожуун чагырга даргазының оралакчызы — көдээ ажил-агый болгаш бойдус курлавырлары эргелелдин начальниги Мерген Күндүүевич Соян база кожууннуң экономика, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң эргелелиниң начальниги Марина Демуровна Куулар-биле баштажып алган бис. Бир дугаар чедеривис — бараан хараарынга таарымчалыг, серин салгын кезээде чөлбип чыдар Тес-Хемниң Бай-Даг артының оң талазында Хавак-Кыры деп чайлагда Чыргаланды сумузунуң муң малдыг малчынар Ольга Чоодуева биле Сергей Шыдыраевич Сыраттарның аалынче углаптывыс.

Хевис чаткан дег чымчак ногаан шыкта мөөгү ышкаш ак өглерге келдивис. Ажилчын бөлүктү аалдың ээзи назын ортузу ажа дүжүп чоруур херээжен кижилер уткуп алды. Ол бисти каас-коя, өңүрчараш өөнчө киригеш, тыва улустуң амданныг чемнери делгеттинген столунче чалады. Ольга Чоодуеваның чугаа сөзүндө база аяныг омур-хевиринден мурнувуста хөйниити ажилының хоочуну дээрзи илден. Хүндүткелдиг хоочуннары-выс Кара-Күске Чооду база Владимир Чадамба аалдың ээзи-биле таныжар болдулар. Үжелээ, кыска үеде-даа бол, кады ажилдап

чораан чылдарын эргий сактып чугаалажы кааптылар.

Ольга Чоодуева бо кожууннуң ажил-агыйларынга үрө-түнчелдиг ажилдаш, удуртулгага четкен: партком секретарылааш, чагырга даргалааш, кожуун чагырга даргазының социал политика оралакчызынга ажилдаш, Тываның Чазааның Даргазының төлээзи тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Малчын иениң бодунуң сестери мындыг:

— Мал малдааш, 7 чыл болуп тур бис. Күш-ажылдың бо адырындан бистиң ада-өгбелеривис, мээң ада-иём халбактанып чораан. Дорту-биле чугаалаарга, авамның ажил-ижин кылып артканым бо. Бистиң ажил-иживисе кол дузалакчылар — өөм ээзиниң дуңмалары Алик Шыдыраевич, Валентина Иргитовнаның өг-бүлөзи бар.

Ук коданда муң ажыг шээр мал, оларның 380-и төрүүр, 90 хире мыйыстыг бода база өөр чылгы бар. Бызаалыг инек 25 баш бар. Саалда эртенгиниң 5 шак чартыкта, кезээкизи 21 шакта эгелээр. Маңаа улажып, агроном дээди эртемниг хоочунуус Кара-Күске Чооду, шаанда Белдир-Арыг суурнуң школазынга 25 инекти тудуп, ооң сүдү-биле өөреникчилерни чөмгөрип турганын, школаның бодунуң сүт-бараан фермазы Хайыраканга чайлап турганын сактып чугаалай-дыр.

Аалдың эрткен чылдың 5 айдан эгелеп эртен биле кезээ сагган сүдү каттыштыр бир хүнде 76 литр болган. Ынчал кээрде, өг-бүлө бүдүн чайны өттүр дыка хөй сүттү саап, ону болбаазырадып турар. Хоорайда чурттап турар ажы-төлү, төрелдери дыштаныр хүннерде келгеш, бо бүгү ажил-ишти кылчып, тутчуп база сүт болгаш оон кылган чөмнөрни доктаамал ап турар. Ольга Чоодуеваның чугаазындан алырга, уругларынга авазы

Хоочун малчын Ольга Сырат чүүлдүң автору-биле.

Чедей Хурагандаевна малчын кижиниң кылыр ажил-ижин айтып, өөредип каан. Малчын иениң чоок кижилериниң аразында башкы, эмчи, сургуул, удуртукчу дээш, шупту ак чөмни болбаазырадып билерлер. «Ак чөм», сүт болгаш оон бүдүрген чөмнөр кылыр кижикончук буяныг, чонунга макталдыг ээ болур деп, Ольга Чоодуевна авазының чугаазын сактып чугаалай-дыр.

«Шын» солуннуң кол редактору, ажилчын бөлүктүң даргазы Инна Дамба-Хуурак, өшкү сүдүн база оон кылган быштак бодунуң эмниг эки шынары-биле бүдүн делегейде кайда-даа билдингир онзагай бараан апарган дээрзин чугаалааш, мындыг айтырыг салды:

— Өшкү сүдүн болбаазырадыр ажилдар чоруттунуп турар бе? Өшкү малды өстүрүп турар малчынарар ажил-ижи кандыг чоруп турарыл? Делегей деңнелинче үнө бээр бо үнелиг продукцияны сайзырадыр дугайында бодалдарыңар, сорулгаларыңар кандыгыл? Бо айтырыгга Мерген Күндүүевич харыылаан:

— «Чодураа» көдээ ажил-агыйында өшкүлөрни саап, ооң сүдүн болбаазырадып садар ажилдар шору чоруп эгелей берген турган. Бо бүгү ажилды удуртуп турган даргазы элекке «бурганнай» бергенинден доктааш кынны берген. Өшкү сүдүн болбаазырадыр ажилды эки планнаашкын болгаш дугуржулга езугаар черле чорудар бис.

Ольга Чоодуеваның ада-иези Чооду Намдакович болгаш Чедей Хурагандаевна Баткарлар — Калинин колхозунуң (амгы Чодураа) мал, чер ажил-агый эвилелиниң үндезилекчилери. Олар Хараал-Тей сүт-бараан фермазынга саанчылап, кадарчылап чорааннар. Ольга Чоодуева 1974 чылда фермага санаашкын кылып ажилдай берген, ынчан аказы бригадир турган. 1980 чылдарда Чооду Намдакович хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Аныяк специалист адазының орнунга ажилдап, күш-ажылчы намдарын уламчылаан. Ольга Чоодуева бодунуң бүгү-ле чедишкенин, мал-маганның

өзүп көвүдөп турарын эпиг-наралдыг ажы-төлүнүң төрелдери ачызы деп санап чоруур. Мал малдаары дээрже демниг, кымак өг-бүлениң ажылы деп би чогуур. Чүге дизе, хөй маажал-карактар дузалакчылар. Оларның чурттаар оранжыңын, амыдырал-чуртталга бажы-биле кол малчын харлаар. Мал-маганның немелде чөмө, кыштаар, өттөөр чери дыйтыгырлар хөй. Мал чөмнүнүн леткелин малчынарның 30 төрелдери эмгележипкеш, 10 хонук иштинде 40 тонна сикте кылып алырлар. Ольга Чоодуеваның кады төрөөннөри 5 ооң кыс — шупту 10 кижиле, бөгүн ооң ажы-төлү каттышкаш, 100 бээр.

Ийи оолдуг болгаш 3 уйнуң лыг хүндүлүг ие тыва эр кижилер хөй-аадын, тура-соруун көдүрүчүнү канчаарыл дээн айтырдыска, мындыг харыыны берди: «Тыва эр кижилер бүрүзүндө соруң, эки сеткил бар. Оларны турары херээжен кижиден база мааржыр. Мээң сүмө — эр кижилер национал хеп-сынын билип эдилеп чоруур эдилелдерин чыгарып, Наадым үезинде эвес адал хуннерде кедерин база чөмчө бижимел хевирин үнген тыва кижиниң Дүрүмүн ыдык сагужурулгусу».

Муң малдыг малчын болгаш сактырга эки. Херек кырда ол санга чедир малды өстүрүп дизе хөй чылдар иштинде кымак ажилдаары болгаш өг-бүлө деткимчези херек. Сыраттар өг-бүлөзи кандыг-даа ажил-ижи демниг, оларның кижизидилгелериниң суртаал-чагырлардан укталган дээрзинге кандыг чигзиниг турбас. Мындыг өңлөр көвей-ле турар болза, чурталга майның чечээ ышкаш кезээ сагланнар.

Чаяна ЧЫК

Бедик тура-соруунуң девиинге

Амбын-Нояннар чурту Тес-Хем кожууннуң чону алыс биче сеткилдиг, хүндүлээчел. Самагалдай суур анаа эвес, шаанда Тываның найысылалы турган.

Сөөлүндө барып, Тес-Хем кожуундан кончук дээн Тываның алдарлыг кижилери үнгенин билер бис. Оларга филология эртемнериниң доктору, КГПИ-ниң ректору Александр Кунаа, Тываның төөгү эртемнериниң доктору Юрий Аранчин, Тываның бир дугаар ужудукчузу Чооду Кидиспей, Совет Эвилелиниң алдарлыг чурукчузу Сергей Ланзы, Тываның Кааилы албанының үндезилекчиси Иван Сувандин дээш, өскелерин-даа адап болур.

Тес-Хем кожуун чагырыкчызының социал политика талазы-биле оралакчызы Ч.Каржал.

Тес-Хем кожуунга сургакчылап чорааш, кожуун чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Чейнеш Урзаевна Каржал-биле кожууннуң ниити байдалының дугайында чугаалашкан мен. Чазык, ажилыңа бердинген, арга-дуржулгалыг удуртукчудан кожууннуң ажил-чорудулгазының дугайында хөйүн билеп алдым.

Тес-Хемде доктаамал чурттакчыларның саны 8256, а кири бижидилгелиг, хамаатылар-биле катанитизи-биле 8897 кижиле. Кожуун төвү Самагалдай сумузунуң 250, Тес-Хем кожууннуң 90 чыл оюн бо чылын демдеглеп эрттирери-биле белеткел ажилдары кидин түлүк чоруп турар. Албан-организмалар юбилейге уткуштур ажилының

шынарын экижидип эгелээн, ылаңгыя школа, төп эмнелге, уруглар садтары, Өг-бүлөге болгаш уругларга дуза чедирер төптүң коллективтериниң ажил-чорудулгазы чедимчелиг.

Социал төп дугайында бижий берген болганымда, албан чериниң амыдыралын кыскасы-биле таныштыра кааптайн. Уруглар салбырының эргелекчиси Светлана Күнзеттин чугаалап турары-биле алырга, төптө 20 уруг хаара тудар дүнеки болгаш 10 уругга хүндүскү салбыр бар. Социал байдалы нарын өг-бүлелерни доктаамал кезип тургаш, уругларны илередип, төпчө хаара тудар. Ада-иези нарын айтырыгларын шийттирлеп алгыжеге

чедир, олар 6 айның дургузунда төпкө чурттавышаан, школаже барып өөренир. А доктааткан хуусаа эрткенде, назы четпээннер комиссиязы уругнуң моон-даа сонгаар салым-хуузу шийттирлээр. Психолог Айлана Сүлдүм уругларның байдалы нарын дээрзин чугаалады. Олар социал байдалы берге өг-бүлелерден келген болгаш, кижизидилге талазы-биле кошкак. Төптүң ажилдакчылары хүрээниң лама-башкызы-биле кады ажилдажылганы чорудуп эгелээрге, уругларның сагыш-сеткили чымчак, башкының өөредиглерин дыңнааш ийикпе, чүдүлгөге сонургалы оттуп, өске-даа чүүлдерге хандыкшылы күштелип келир. Бо социал төп республикада тергин ажилдыг социал албан черлериниң санынче кирип турарын сагындырайн.

Кожуунда чылдың-на «Уругларга тайбың» деп ачы-дуза акциязын эрттирип турар. Албан черлери, чурттакчы чон боттарының күзели-биле акцияга кирип, социал байдалы берге өг-бүлелерниң ажы-төлүңгө болгаш инвалид уругларга дуза-деткимчени көргүзүп турар.

Тес-Хемде 2517 өг-бүлө бар, социал байдалы берге өг-бүлелерниң саны 316. Өг-бүлөлөргө болгаш уругларга хамаарыштыр янзы-бүрү муниципалдыг тускай сорулгалыг программалар ажилдап турар. «Тес-Хем кожууннуң аныяктары» деп программаның чедимчелиг ажилдап турарын демдеглевес

Ногаа шөлүндө социал төптүң ажилдакчылары.

арга чок. Уругларның чайгы дыштанылгазы, оларның школага изиг чөм-биле хандырылганының талазы-биле программаларның боттанып турары эки.

Республикада ниитизи-биле арагалаашкын айтыры чидиг болгай. Тес-Хем кожуун база болур-чогуур аргаларны ажылап, арагалаашкынны шегледириңиң талазы-биле тускай программаны хүлээп алган. Самагалдайда арага садар лицензиялыг чаңгыс садыг бар. Арткан садыгларда арага сатпайн-даа турар болза, кезээкиниң 9 шак соонда, аш-чөм-даа садыгларын шуптузун хаар ужурулгусу. Кожууннуң удуртулгазы сайгарлыкчылар-биле тускай дугуржулганы кылгаш, мындыг түнчелди чедип алган. Ооң кол сорулгазы — кудумчуга кезээки үеде корум-чурумну шыңгыы турдары. Арага-дарыга хамаарыштыр сумуларже үнүүшкүннөри январь

айда чоруткан. Бай-Даг, Ү-Шың дээш, өске-даа сумуларның чон арага-дары садарын өйлөзүн хөй луну чүүлдүгүнүп деткээн.

Ниитизи-биле алырга, 2011 чылга бодаарга, бо чылын кожууннуң социал-экономика дээр өске-даа адырлар талазы-биле көргүзүлгө өскөн. Ынчанга малчынар байырлалы — Наадым бо чылын Тес-Хем кожуунга болуп эртер. Кожууннуң аймак-чону боттарының акша-хөрөңжүн чыгаш, автовокзалдың капитал септелгезин кылып эгелей берген Тес-хемчилерниң бедик кедир лүүшкүнүгү тура-соруунуң девиинге, кижиниң база чайгаар сагыш-сеткили кыптыгып, чоргааралы оттуп келир болду.

Алдинай БАДЫ-ХОО

А.Х. АПЫКААНЫҢ тырттырган чуруктары.

ИЕ-ЧАШ КАПИТАЛЫ, ПЕНСИЯ ТӨЛЕВИРЛЕРИ...

Айтырыг-хары

стиң редакцияга номчукчуларның Пенсия фондузунга хамаан айтырыглары хөйү-биле кээп турар. Ынчангаш ол албан иң специалистеринден харыыларны алдывас.

дана Шырап, Тээли суур: Иң уруум чажындан инвалидтунгун. Ол кылаштавас, кап-ла чепгерер, хепкерер, кадыр. Уруумну бажыңга андырзын каапкаш, ажил-грам чок.

тырым: Инвалид уруглар орар иелерге пенсия болгаш да төлевирлер кайы хире а?

Орус-оол, ТР-ниң Пенсия фондузунун Кызыл хоорайдагы чон-биле ажилдаар чериниң удуртукчуз:

О чылдың апрель 5-те «Росседеациязында күрүнениң хандырылганы дугайын ойлууга өскерилгелер киридералдыг хоойлу хүлээп ан. Аңаа дүүштүр 18 хар инвалид уругларга болгаш арындан хамаарылга чокка 1 үч чажындан инвалидтеринге пенсияны 8704 рубльге ан. Апрель 1-ден индексалган соонда, ол 8 861 рубль эк апарган.

ага бо хемчээл 1,5 база 1,4 коэффициентилеринге дүүшпенсия алыкчызының чурттап ериниң аайы-биле — Тожу, Тайга болгаш Тере-Хөл нарга апрельде индексациягай 13 292 рубль 31 көпеек, ликаның арткан девискээ — 12 406 рубль 16 көпеек өскөн.

ар чедир инвалид уругларны бирги бөлүктүн чажындан дтерин ажилдавайн, ажаап-турар ада-иелерге болгаш чыларга ай санында компенсацияларын 4,5 катап өстүргөн. ында алыр ол төлевирниң ли Россия Федерациясында блы, Тыва Республикада 1,4 5 район коэффициентилери-ус-тузунда 7700 база 8250

оген Куулар, Шагаан-Арыг:

014 чылда мээң пенсиямның ылыг кеззэнче шилчидер та-керлир бе?

йе, шын. Чоокта чаа үнген да пенсия чылдазынга

4 хуу дадывырны — пенсиязының камгаладыг кеззэнче чорудар алаар.

Мира Куулар, Бай-Хаак суур: — Мен 5 оолдун авазы мен, өөм ээзи чок апарган. Оларны мен ам чааскаан азырап турар болганым-да, социал пенсиялар кайы хире өскөнү?

А.С. Наксыл, килдис начальниги:

— Социал пенсияларны 1,8 хуу өстүргөн. Ай санының акша төлевир-биле деңге социал чингелделер бөлүүнүн акшазы база апрельден өскөн болгаш, соцпакет-тиң өрттө моон ыңай 839 рубль 65 көпеек болур. Ол чингелделерге халас эм-таң, санатор-курорт эмненилге база эмненир черинче чедир аай-дедир халас орук өрттө хамааржып турарын сагындыраалы. Халас эм-таңның өрттө 646,71 рубль, санаторлуг эмненилге — 100,05, орук өрттө — 92,89 рубль болуп турар.

Хамаатыларның пенсия хандырылганы чурттап турар регионунда пенсионерниң амыдыраар адаккы деңгелинде куду болбас ужурулуг. Ынчангаш ажилдавайн турар пенсионерниң пенсиязы-биле кады өске-даа материалдыг хандырылганы амыдыраарының адаккы деңгелинде куду болур болза, оон пенсиязынга немелде социал төлевирни тургузуп турар.

Анчымаа Доржу, Кызыл хоорай: — Ажилдап турар пенсионерлер чыл дургузунда кандыг чингелделерлигил?

— Айтырыгга дорт харыылаар болза, ажилдап турар пенсионерлерге чингелде чок, а оон алыс утказын алырга, чыл санында август 1-ден пенсиязынга эде санаашкын (эдилге) дугайында хевирлиг. Шак ындыг эде санаашкынны чыл санында ажил берикчилерниң эрткен чылын база бо чылдың бирги кварталында Пенсия фондузунче шилчткен камгаладылга дадывырларын барымдаалап кылып турар.

Эде санаашкын соонда ажилдап турар пенсионерлерниң ап турар

боттарында бар документиленге үндөйлөп кылып каар.

Долгай Сарыглар, Каа-Хем кожуун:

— Ажилдавайн турар пенсионерлер бодунун акшазы-биле Тывадан дашкаар хоорайларже дыштаныр болгаш дедир кээр билединиң өрттөн Пенсия фондузу эгидип бээр деп турар, ол дугайында чугаалап көрүнөрем?

— Ажилдавайн турар пенсионерлерниң дыштаныр черинге чедир болгаш дедир кээр оруунун өрттөнчө үндүргөн чарыгдалын эгидип алырга, дараазында негелделерни сагыры чугула.

1. Ажилдавайн турар хамааты назылап кыраанының күш-ажыл пенсиязын ап турар азы инвалид болганы-биле күш-ажыл пенсиязының алыкчызы болур ужурулуг. Оон аңгыда, ол Тыва Республиканың

девискээринде доктаамал чурттап турары база чугула.

2. Орук чарыгдалының орун ийи чылда чүгле чаңгыс катап эгидип ап болур. Мурнунда чылдарда пенсионер ол компенсацияны ап турган болза, оон бээр ийи чыл эрткенни сагыры. Ийи чылдың хуусаазын компенсация алганы чылдың январь 1-ден эгелеп санаар.

3. Инвалид болганы-биле күш-ажыл пенсиязының алыкчылары Соцстрах фондузунун шугуму-биле база оруунун өрттөн төлөдип ап болур. Ынчангаш дакпыр төлевирни болдурбазы-биле соцстрах фондузундан албан хынааш, чарыгдалдарын төлөп бээр.

Дыштаныр черинге чедир аай-дедир орук компенсациязын алыр ийи арга бар:

бирээде, дыштанган черинден чедип келген соонда — дыштаныр черинге чедир болгаш дедир келген оруун бадыйкап турар билеттерни Пенсия фондузунга дужаар; ийиде, дыштаныр черже чорурда, 10 хонук бурунгаар баш удур тускай талон ап алыры. Ол талон-биле кассада дыштаныр черинге чедир болгаш дедир келир билеттерин орнап ап болур.

Шах бо арга-биле чорур дизе, Пенсия фондузунга путевка, курсовка, ол ышкаш база нотариустун бадыйкап кааны Россия девискээринде чурттап турар төрели азы эшөөрүнүн чалалгазын эккеп болур. Чалалгага пенсионерниң дыштаныр хуусаазын айтып каары чугула.

Санчай Ооржак, Өвүр кожуун: — Бо чылда ие капиталының түнү чеже апарган, ону 2013 чылда кайнаар ажыглап болурунун өскерилгелери бар бе?

— 2013 чылда ие капиталының түнү 5,5 хуу өскөн, чаңгыс-даа ажыглаваан өг-бүлелерниң капиталы — 408960,50 рубль, а оон чамдызын ажыглапкан таварылгада артып калган кезээ база 5,5 хууга өскөн.

Ие капиталын ажыглаарда, хоойлу езугаар кол үш угланышкын көрдүнгөн:

1. Чурттаар оран-сава байдалын экижидип алыры. Оон иштинде чарыгдалдың дараазында хевирлери бар:

- чурттаар бажың садып алыры;
- чурттаар бажыңны бодунун күжү-биле тудуп алыры;
- хуу өнчүдө бар бажыңның чурттаар шөлүн улгаттырып алыры;
- 2007 чылдың январь 1-ниң соонда чурттаар бажың туткан болгаш азы хуу өнчүдө бажыңның чурттаар шөлүн улгаттыр туткан таварылгада тудугже үндүргөн чарыгдалын эгидип ап болур;

- чурттаар бажың садып алыр дээш азы тудуп алыр дээш алган ипотека чээлизиниң кол өрезин дуглап болур.

2. Ажы-төлүнүн өөредилгезиниң өрттөн төлээри.

Оон иштинде дараазында аргалар бар:

- өөредилге өрттөн төлээри;
- хөй-ниити чуртталга бажыңның хөлезинин төлөп болур;
- школа назыны четпээн уругларның ясли-садынга турар хөлезинин төлөп болур.

3. Келир үеде кыраанының күш-ажыл пенсиязының чыылдалыг кеззэнче шилчидери.

Ие капиталын ажыглаарда, уругнун төртүтүнгөн хүнүнден азы азырап алган хүнүнден үш чыл эртерин манаар.

Үш чыл эртерин манавайн барып болур кылдыр тускай аңгы чүүл: чүгле чурттаар оран-сава садып алыр дээш азы тудуп алыр дээш алган ипотека чээлизиниң кол өрезин дуглап төлээри.

Алла Оюн, Кызыл хоорай:

— Уруум 1 хар 8 айлыг, ие капиталын бажыңны алыр тудары-биле ажыглап болур ирги бе азы 3 хар чедерин манаар бе? Болур болза кандыг документилен херегил?

— Ие капиталын ажыглаарда, уругнун төртүтүнгөн азы азырап алган хүнүнден үш чыл эртерин манаар. Бир эвес чурттаар бажың садып алыр дээш азы тудуп алыр дээш ипотека алган болза, үш чылдың эртерин манавайн барып болур. Бо таварылгада херек документилен:

- сертификаттың боду (чидирген азы үрелген таварылгада хоолгазы);
- сертификат ээзиниң паспорту;
- билдиришкенин төлээзин таварыштыр киригенде — оон паспорту, төлээ эргезин нотариуска шынзаттырган справказы;
- бажың садар чээлини сертификат ээзиниң өөнүн ээзи алганда азы бажың садарын (тударын) өөнүн ээзи хүлээнип алганда — оон паспорту база бадыланышкан дугайында херечилел;

- бажың садарда (тударда) алган чээли азы ипотека төлээринге ие капиталын кириштирерде, чээли керээзиниң хоолгазы;

- чээли берикчизиниң (банкының) кол өреде болгаш оон хууларында төлээр акша кайы хире арткан дугайында справка;

- ипотека дугайында күрүнө бүрүткелин эрткен керээниң хоолгазы;

- ипотека азы чээли-биле садып (тудуп) алган бажыңга күрүнө бүрүткелиниң херечилели.

А бажың тударда, азы улай тударда (реконструкция кылырда) 3 чыл эртерин манаар. Ынчан дужаар документиленниң данызы бир аңгы, ол дугайында чурттап турар черинде Пенсия фондузунун эргелелинде барып билип алыр.

Алимаа Ондар, Ак-Довурак хоорай:

Телевизорда чүгүрүп турар чаралдарда Шагаан-Арыг хоорайда ие капиталын акшага орнап турары шын бе, хоойлууга дүүшкөк бе?

— Ие капиталын акшага орнап болбас, акшага орнаар кандыг-даа схемалар хоойлууга дүүшпес. Сертификатты өске улуска садып болбас. Ие капиталының акшазын чүгле хоойлуда көргөн угланышкын-нарже чорударын күрүнө хайгаарал турар.

Светлана Монгуш, Буу-Хем кожуун:

— Мен бүдүн өскүс мен, ынчалза-даа чажымдан инвалид база мен. Ол пенсияларның кайы-бирээзин алыр бе?

— «Россия Федерациязында күш-ажыл пенсияларының дугайында» федералдыг хоойлу езугаар хары угда ийи пенсия алыр эргелиг хамаатылар оларның кайы-бирээзин боттары шилип алыр.

Амыдыралдан алырга, ийи пенсия алыр эрге колдуунда 18 хар четпээн чажындан инвалид азы өскүс пенсия алыкчыларынга тыттып турар. Мындыг таварылгада кайы пенсия ажыктыг болурун көрүп көөр апаар.

2013 чылдан эгелеп, 18 хар четпээн чажындан инвалид болганының социал пенсиязын алыры ажыктыг. Чүге дизе, 2013 чылдың апрель 5-те күштүг болуп кирген федералдыг хоойлу езугаар чажындан инвалид уругларның социал пенсиязының хемчээли бүдүн өскүс уругларга көөрдө, улуг кылдыр өзе берген.

А чажындан инвалид 18 хар ажа берген кижилер чурттап турар черинде Пенсия фондузунун эргелелинде специалистер-биле кайы пенсия ажыктын сумележири чугула. Чүге дизе, оларның пенсиязының хемчээли инвалид бөлүүндө дорту-биле хамааржыр.

Ынчангаш пенсияның кайы хевирин шилип алырынга бергедежи берген таварылгада, РПФ органның консультация алырын сумелээр-дир бис. А хамаатыларның айыттыгган категориязының ийи пенсия алыры көрдүмээн.

Орлан Тюлюш, Таңды кожуун:

— Күрүнөден деңге акшаландырышкын дугайында бөдүүн чонга билдингир кылдыр тайылбырлап беринерем?

— Тыва Республикада күрүнөден деңге акшаландыраар программада 10 муң ажыг кижикиржип турар.

Ук программаның киржикчилери келир үедеги пенсиязының чыылдалыг кеззэнче эки тура-биле чыл дургузунда 2000-12000 рубль хемчээлдиг камгаладылга дадывырларын шилчидерге, күрүнө ону ийи катап улгаттырып бээр. Чижээ, эрткен чылда 12 муң рубль шилчткен болза, 2013 чылда ол күрүнениң 100 хуу акшаландырышкыны-биле 24 муң рубль алаар.

Тывада эки тура-биле дадывырларын улус колдуунда ажилдаар черлерин таварыштыр шилчидип турар. Ол ышкаш чурттап турар черинде Пенсия фондузунун эргелелинде билдиришкын бижээш, кирип ап болур.

Пенсия чылдазының акшазын күрүнениң дузазы-биле ийи катап көвүдөдип алыксаан кижилер 2013 чылдың октябрь 1-ге чедир ол Программага киржир дугайында билдиришкенин кирип болур. Баштайгы эки тура-биле дадывыр шилчткен соонда, күрүнө 10 чыл дургузунда 100 хуу акшаландыраар. Чижээ, программаның киржикчизи 10 чыл дургузунда чылдың-на 12 муң рубль салып турган болза, пенсиязының чыылдалыг кеззэнге күрүнениң дузазы-биле 240 муң рубль чыгып келир.

Бир чыл иштинде эки тура-биле кириер дадывырның адаккы түнү ыяал 2000 рубль болурун утпазы чугула.

Шончалай ХОВАЛЫГ
белеткээн.

тариф тургузарын кижилер шилип алыр деп көргөн. таар 1967 чылда төртүтүнгөн оон аныяк кижилер ыл пенсиязының чыылдалыг дадывыр хемчээлин шилип алгалыг. Олар амгы ышкаш, бевээр арттыраар азы ону 2 хуу дадырып ап болур. Кайызын шилип алырын 2013 чылдың мда кижик боду шийтпирлээр. 2013 чылда билдиришкын ийи, «ыптавайн» артып каар. 2014 чылда ол кижиниң ының чыылдалыг кеззэнче 2 дадывырны шилчидер, а арткан

пенсиязынга немелдези аңгы-аңгы болур, чүге дизе чыл дургузунда Пенсия фондузунче шилчткен дадывырларның хемчээлинден хамааржыр. Тодаргайлаарга, бир пенсионерниң 300-даа болур, өскениң 100 четпес-даа болуп болур. Эрткен чылды көөрге, Тываның ажилдап турар пенсионерлериниң пенсиязынга ортумак немелде 180-200 рубль болган.

Ажилдап турар пенсионерлер эде санаашкынны өске хуусаада кылдыртырын күззэнде, билдиришкын кирип болур. Эде санаашкынны Пенсия фондузунун специалистери

Байыр чедиришкннери

Бистиң эргим, хүндүлүг ада-иевис **Василий Ой-оолович, Биче-Уруг Достак-Белековна ХОМУШКУЛАРНЫҢ** июнь 13-те төрүттүнгөн хүннери. Оолдары, кыстары бистерни бут кырынга тургузуп алыр дээш, эртем-билигге чедирип, өстүр азырал каанынга өөрүл четтирбишаан, чечектерини өңгүрүн, сагыштың бичезин, саваның улуун күзеп, аас-кежик, чедиришкнни, быжыг кадыкшылды күзедивис.

«Тиилелге» совхозтун сүт-бараан фермазынга ачавыс чолаачылап ажылдап чораан. Ачавыс фермага инектер тарып, боозадып ажылдап турган. Ол база бир ховар мергежилдиг кижилерниң бирээзи. Совхозка ажылдап чораан аныяк үлериңде, шаңнал-макталга кирип, эш-өөрүнүн хүндүткелин чаалап ап, эки үрө-түннелдиг ажылдап чорааннар. 1989 чылда ачавыс район совединиң депутатынга депшиткен. 1995 чылдың май 12-ниң хүнүндө ачавыска «Техник-осеменатор», «Мастер животноводства» (1 дугаар класстың) атты тыыскан. Иевиске, ачавыска чоргаарланыр бис.

Машинаның, тракторнун
Рулун долгаар
Хоюг үнү тааланчыг
Ачавыстың чанын орта
олуруптар бис.
Каткы-хөгүлүг, хөөрештиг
Борбак-борбак карактарлыг,
Борбак, хүрөң шырайлыг
Хомушкуллар ховар огу
Ховар боорда, хоомай звес.
Хөгүлүг-баштак ачалыг бис.
Токпак кагар, сиген кезер
Кедергей-ле ажылчын
Ачалыг бис.
Чону чоорган,
Хөйү хөйлең
Чоргааранчыг ачалыг бис.

Чырык черниң кырын орта,
Чаяп төрөөн бистиң ачавыс
Сеткилимге эң-не эргим
Чоок болгаш ынак кижим.

Эртен үнгөн
Хүнүм чырык
Ойнап өскөн
Кур-Чер суурум

Эргеледип өстүрүп каан
Эриг баарлыг мээң авам.

Чечек биле херээжен деп,
Черниң ийи чаражы бар
Сүнезинниг күштер ында
Чүрек, сеткил дигизип кээр.

Бодарадып, чаяадып каан
Бойдус шаңнаан кижиг күштүг
Бажым чыттап өстүрүп каан
Баары чымчак авам күштүг.

Айлаң куштуң уян ырын,
Айыраң-каас чечектерини,
Аржаан сугнуң эмин-домун
Авамга, сээ, сөңкесээр мен.

Авамның холу чемзиг,
Авамның караа чымчак
Артык бодал сеткили чок
Кырган-авамга дөмөй авам.
Курай! Курай!

Уруглары: Чечек, Чечен,
Чодураа, Уран, Орлан, Долаа-
на, Чойгана, Ачыты, Шолбан,
Күдерек, Майя, Алена.

Бистиң эргим, хүндүлүг, ынак ачавыс **Сергей Сономович ХЕРТЕК** бо хүннерде 60 харлап турар. Ачавыс ынак эжиниң, 4 ажы-төлүнүн, 3 уйнуктарының эргим ачазы, кырган-ачазы. Ачавыс хөй-хөй чылдар-ның дургузунда бригадирлеп, зоотехниктеп, үрө-түннелдиг ажылдап чораан. Ачавыс бо хүннерге чедир ам-даа ажылын кагбайн, ак сеткилдиг ажылдап чоруур. Ынчангаш ачавыска 60 харлаан юбилейи таварыштыр каң дег кадыкшылды, узун назын назылаарын, ам-даа бистиң ачавыска хөй-хөй чылдар чурттаарын күзедивис. Делегейде эң-не чараш чечектерни белек кылдыр сөңнөп ор бис, эргим ачай!

Хүндүткел-биле, өөнүң ишти, уруглары,
күдээлери, уйнукта-
рындан.

Чарлалдар

2013 чылдың июнь 22-де, 10⁰⁰ шакта, Чөөн-Хемчик кожуунунуң Бажың-Алаак суурнуң спортзалынга хол бөмбүүнге Тыва Республиканың Президент кубогунуң каш дакпыр ойнакчызы, тилекчизи, республикада хол бөмбүүнүн шыырак ойнакчыларының болгаш хоочунна-рының бирээзи, Чадаана көдээ чагырга чериниң даргазы чораан **Доржу Эрес-оолович ХОВАЛЫГНЫҢ** (Орлаштай) чырык адынга тураскааткан республика чергелиг хоочуннар аразынга волейбол маргылдаазы болур.

Команданың кежигүннери: 3 эр, 3 херээжен ойнакчылардан тургустунарын дыңнатты. Маргылдааже хол бөмбүүнүн күзэлдиг хоочун ойнакчыларын болгаш мөгейикчилерин чаладывис.

«ШЫННЫҢ» чарлалы

«Шын» солуннуң хоочун журналистерин бөгүн, июнь 20-де, республиканың Журналистер эвилелиниң хуралынга келирин чарлап тур. Болур чери, үези — Парлалга бажыңы, хүндүс-күнүн 12 шак.

ХӨЙ-НИИТИ ДЫҢНААШ-КЫННАРНЫ

эрттирер дугайында медээ

2013 чылдың июнь 3-те № 265 «Өвүр районунуң девискээринге хөй-ниити дыңнаашкыннарны эрттирер дугайында» Өвүр районунуң администрациязының доктаалы езугаар чер участогун чарып турар үеде тыывылган чер участоктарының ажыг-лалын (көрдүнгенин) өскертириниң айтырымының талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкыннарны эрттирер:

1. Кадастр дугаары 17:07:0301044:320, ниити шөлү 35 дөрбелчин метр, Тыва Республика, Өвүр кожуун, Хандагайты суур, Вокзальная кудумчузу, бажың 11 адрессте РФ-тиң хамаатызы Донгак Аясмаа Монгуш-ооловнаның чер участогун ажыглаарыга чөпшээрээн «хууда чуртталга тудуу» чурттакчылыг черлер чергезинден «садыг объектизи» кылдыр ажыглаарының (көрдүнгениниң) чергезинче шилчидери;

Хөй-ниити дыңнаашкыннарның эртер хүнү: 2013 чылдың, июль 18.

Хөй-ниити дыңнаашкыннарның эгелээр үези: Хандагайты суур, Ленин кудумчузу, бажың 2, чыыштар залы, 11 шак.

Хөй-ниити дыңнаашкыннар айтырыгларының талазы-биле саналдарны болгаш сүмелерни бижимел хевирге 2013 чылдың июнь 21-ден июль 14-ке чедир ажылчын бөлүк хүлээп алыр.

Өвүр кожуунунуң администрациязының чер болгаш өнчү-хөреңги талазы-биле килдистиң начальниги С.К.ХУУРАК.

ВЕКТОР
КЫЗЫЛ КАПИТАНА 23 БИЗНЕС ИНКУБАТОР ОРНО
тел. 8923-269-07-60

ИЗГОТОВЛЕНИЕ
СТЕНДЫ ВЫВЕСКИ
ИНФОРМАЦИОННЫЕ
УЧЕБНЫЕ
НАГЛЯДНЫЕ ПОСОБИЯ
ПЛАНЫ ЭВАКУАЦИИ
ПЛОТНОВАЯ РЕЗКА
ОФОРМЛЕНИЕ ВИТРИН
ТЕРМОПЕЧАТЬ НА
ПЛАНИ ГРУППОВКАХ
УСЛУГИ ПОЛИГРАФИИ И ДР...

ТАБЛИЧКИ
БЛАГОДАРСТВЕННЫХ ПИСЕМ
ФИРМЕННЫЕ БЛАНКИ
ЛИСТОВКИ
ВИЗИТКИ
ГРАМОТ

САМАГАЛДАЙ САЙЗЫРА-ЛА! ТЕС-ХЕМ КОЖУУН ДЕЛГЕРЕ-ЛЕ!

Самагалдай — Тываның бурунгу болгаш төөгүлүг сууру. Тывага суурлар тыптырының 100 чыл мурнунда Самагалдай суур үндөзилетти. Ол барык-ла 148 чыл дургузунда Азий диптиң төвүндө Тываның найыс бооп келген. Ол ажыл-агый, садыг-саарылга, культура, политика, шама база даштыкы чурттар-биле харылзажырының төвү турган. Ынчангы Тываның тос кожуун чонунуң аргыжып, харылзаа тудар ажык оруу Самагалдай Калдак-Хамар арт тавараан. Чүге дизе кайгамчыктыг бедик Тандысыны бүгү Тываны доора кежилдир шөйлү берген.

Тыва улустун социал-экономикада болгаш культурулуг хөгжүлдөзү, эрге-шөлээзи болгаш хамаарышпас чоруу дээш даштыкы эжелекчи удуз демисели база төөгүзү Самагалдай-биле тудуш холбаалыг.

Тес-Хем кожуун сурагылыг мөгелер, чурукчулар, самчылар, спортчулук аъттар болгаш чечен кижилер ораны деп каяа-даа билдинтир.

2013 чылда Тывавыстың баштайгы төвү — Самагалдай суурнуң үндөзилетинип тургустунганындан бээр 250 чыл, Тес-Хем кожуунуң мугу чыл ою байырлалдарын таварыштыр июнь айның 30-ниң хүнүндө 1 шакта «Тес-Хем кожуунуң хүнүндө» Тываның Виктор Көк-оол национал театрынга кожуунуң бот-тывынгыр артистери, коллектив болгаш республикада ат-сурагылыг ыраажылар: Тываның алдарлыг артисти Сергей Хураган, Артыш Сагаан, Борбаана Баржай, Бэлла, Айдемир С. Шыңгыраа, Чинчи Самба дээш, өске-даа аныяк «сылдыстарның» концертин бараалгадыр. Ус-шеверлерниң болгаш көдээ ажыл-агый база «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвиле киржикчилериниң бүдүргөн барааннарының делгелгези болур. Оон арт-лотерея ойнадыр — шаңналдар: тыва идик-хеп, аъттың дериг-хеп, сели база аът. Идепкейлиг киржиринче чалап тур бис.

Хүндүткел-биле оргонор

Харылзажыр тел: 8 (394) 38-21-597; 8-923-388-57-49; 8-929-315-53

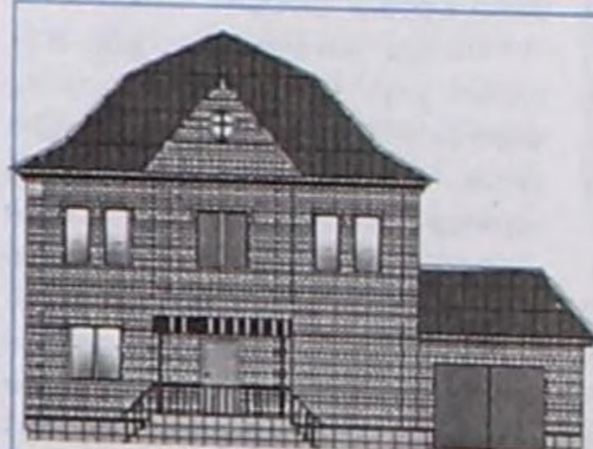
РоссельхозБанк

СВОЙ ВКЛАД
с растущей ставкой

звонки по России бесплатны
8 800 200-02-90
WWW.RSHB.RU

Вклад для физических лиц «Свой вклад» принимается с 09.04.2013 по 30.09.2013 (включительно) на сумму от 3000 рублей РФ, максимальная сумма — без ограничений, на срок 91 день с возможностью автоматической пролонгации на тот же срок (не более 4 раз). *Ставка по вкладу 6% годовых, после 1-ой пролонгации — 7%, 2-ой — 8%, 3-ей — 9%, 4-ой — 11% годовых. Дополнительные взносы и расходы операции по вкладу не предусмотрены. Проценты выплачиваются в день окончания срока вклада путем перечисления к сумме вклада (капитализация) либо перечисления на первоначальный срок вклада (капитализация). При досрочном востребовании вклада на первоначальном сроке проценты начисляются по ставке вклада «До востребования». При досрочном востребовании пролонгированного вклада — проценты по всем предшествующим срокам сохраняются, а проценты за последний срок начисляются по ставке вклада «До востребования» (0,01% в рублях РФ на 01.04.2013). ОАО «Россельхозбанк».

Вклады застрахованы

Садып алырының дугайында
«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН-ниң
8-905-920-41-01, 8-923-547-30-60,
телефон/факс (39422)4-85-29.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН

ниитизи-биле 175 дөрбелчин метрден 201 дөрбелчин метр чедир шөлдүг, 1 база 2 каъттан тургустунган, белен тудуп каан коттедж бажыңнарны садып эгелээнин дыңнадып тур.

Өртээ 1 м² 33000 рубльден өрү.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге, көдээ ажыл-агый килдизи — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдизи — 8-923-383-78-88, очулга — 2-03-87, үлетпур — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8281. Чагыг 70. Номерни парлаггаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанниң Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилерни дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өске-даа фактыларды дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.